

84
4/3

ЖЕТИНШІ СӨЗ

АБАЙ

нсемицкое
МСЕМБРН
ПРЕДПРИЯТИЕ
нсемицкое
нсемицкое

D.C.

“*gratuiti cog*
“*reciproci cog*
“*temprati cog*
“*riduti cog*
“*incenniali cog*
“*nui cog*
“*incenniali cog*
“*ncenniali cog*

Жас бала ақадаң тұзатқа екі түрлі мінездер
тұзатқи: бірлігі - інсан, ғалса, үйкесіндең
тұзатқи. бұлар - тоғыншы құндарды, бұлар болжаса,
мөн ғранца қосақ, үй бона анықтауды.

Нам оғи осмеліді, құдам мамандығы. Бірлігі - білсек
екіншінен. Ні көрсө соған тағамдағын, ғлан-
тубер-ғүйделіктің сөзін бояса, оған қызығызын, ағзасы-
на салып, әмбеттің табанын қарал, ташақтыра, дәміле
басын қарал, сұртқай-күттегін бояса, дауысшыла
чындықтың, ондағы ғылыми-ғылыми деңгелде им үрие де, майдан
шұласа да, бірлігүү күнде де, бірлігүү ғылудаса да тұра
ғылудар, "он кемесе?", "бұл кемесе?" дег, "он кеме
жімді?" дег, "бұл кеме бүтіндей?" дег, көзі көрсет,
құндастырылғаннан берін сұрап, тағамдағын
коріндер. Тұзатқи бері - ғранц құндарды,
білсек екен, көрсек екен, үйрекшін екін деңгел.

Дүнистің коріндерін нам коріндердегі сұртқай тұзат-
қи, үй болжаса деңгел білсе, ағамжының ортасы
болжасы. Оның білске деңгел, он ғранц аның ғранца
болжасы, халықтағы ғранца болжасы.

Одандық құдай тазалға халықтардың ғранцевіндең адам-
наның ғранцевінің ғрантқан, сол жердегі көрсемін
ғрантқаны. Сол құдам ғылыми, иш тоғынан
есіз бала құндарді "бұл кемесе, он кемесе?" дег, бір
көрсек сұрап білсек екін деңгел, үйкес, ташақ та
сінімдегі шыбын кемептеде құндардыңнандағы,
ғұлымдардың сөз, ақын күрделі, ортасын тауып
іздешін, кісісін тауып сұрапсын, ғылудасын манжал-
дардың ғранцевіндең салынауды екені?

Сол ортасын, ортасынде ұзағтың, құндардыңнан
ғылудасын манжалындағы халықтардың көрек, бұл ғранцевін
тазалға ші. Толыншы ғранц ортвый ші, мөн ғранца
бас ұрғызыса көрек ші.

Абай · Қара соғыр · ғылыми сөз

АБАЙ

ӨЛЕНДЕР
ПОЭМАЛАР
АУДАРМАЛАР
ҚАРА СӨЗДЕР

АЛМАТЫ · МЕКТЕП

АБАЙ ТУРАЛЫ СӨЗ

Абай – ұлы ақын, дана ойшыл, қазақтың жаңа тарихи дәуірдегі реалистік жазба әдебиетінің атасы.

Абай есімі – қазақ халқының ұлттық санасының оянуы мен рухани қайта жаңғыруының, қоғамның озық күштерінің өркениеттілікке үмтىлышы мен әлеуметтік әділдіктің символы.

Фасырлар бойы қалыптасқан экономикалық жағдай, тұрмыс салты үлкен өзгеріске түсіп жатқан аумалы-тәкпелі заманда қоғам көшінің ендігі бағытын айқындау, қалайда елдің елдігін, тұтастырын, халықтың ұлттық рухының тазалығын сақтай отырып, жаңа жағдайға бейімделу – бұлар дәуірдің, әлеуметтік өмірдің өзі туғызған тарихи қажеттілік болды.

Осы қажеттілік бүкіл қоғамдық ой-санада, әдебиет пен өнерге жаңа серпін берді. Нағыз халықтық, реалистік принциптерге негізделген жаңа жазба қазақ әдебиеті, Абай шығармалары осы қоғамдық сұранысқа толық жауап берді.

Ақын шығармаларын оқи отырып, біз оның адам жаны мен үақыт талабын жете түсінген дарын иесі болғандығына көз жеткіземіз.

Абай өзінің адамгершілік, гуманистік, қоғамдық, эстетикалық ізденистерін бүкіл дүние жүзі мәдениетінің жетістіктерімен ұластырып, өзі де жаңа биік денгейге көтеріле түсті, сол арқылы бүкіл адамзаттық идеяларға жол тапты.

Ол қазақ поэзиясының, халық даналығының барша жақсы тәжірибесін бойына сініре отырып, ұлттық поэзияны, өнерді, қоғамдық ойды байытты, жаңа сапалық биікке алып шықты.

Абайдың әдеби мұрасының дүниежүзілік мәні оның өз шығармаларында туған халқының мұддесін, түпкі мақсат-мұратын айқын көрсете отырып, жалпы адамзаттық құндылықтарды жете бағалай білген ұлы ақынға тән суреткерлік дарындылығынан, кеменгер ойшылдығынан айқын танылады.

Абай жас шағында Семей қаласындағы мұсылманша медреседе оқыды. Бұл жылдары ол араб, парсы, шағатай тілдерін тез менгерді, Шығыс классиктері Сағди, Науан, Низами, Физули, Хафиздің, т. б. шығармаларымен танысты. Сонымен қатар ол орыс мектебіне де барып жүреді. Өзінің ерекше қабілеттілігі және зейін қойып, зор ықыласпен үйренуі арқасында Абай орыс тілін де игереді. Алайда, әкесі Құнанбай оны енді өзінің жанында ұстап, бірте-бірте ел билеу ісінә араластырмак ниетпен ауылға қайтарып алады. Ендігі жерде Абай ел арасындағы әр түрлі ру таласы, жер дауы, жесір дауы секілді істерге араласып, қолында күші бар топтардың әділетсіздігін көріп, әр түрлі топ өкілдерінің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін үнемі байқап жүреді. Олардың істеген істе-

ріндегі, күнделікті қылықтарындағы мағынасыздықты, бітпейтін таластартыстың, өнімсіз өуре-сарсаңмен күн өткізушиліктің ел басына үлкен ауыртпалық түсіріп отырғанын терең түсіне бастайды. Абай осылай қоғам өмірі жайлы көп толғанып, көп ойланып жүріп, халық мұддесі үшін, адалдық, адамгершілік үшін құресуге ұмтылады, қалай құресудің жолын іздейді. Халық мұддесі үшін құресуге бел байлаپ, елді, жастарды адал еңбек етуге, өнер үйренуге, білім, ғылым жолына түсуге шакыруды мақсат еткен Абай осы ой-пікірін жалпы жұртқа жария етуге, солардың жүргегіне ұялатуға жааралық бірден-бір құшті құрал өлең сөз, ақындық өнер деп санайды. Бойындағы ақындық қуатын осы жолға жұмсау қажет деп түсінеді.

Абайдың кейінгі, кемелденген шағында Шығыс ойшылдарының философия, теология, логика, тарих жәніндегі еңбектерін терең зерттегендігін, түркі поэзиясымен қатар араб, парсы поэзиясына қызығуы арта түскенін оның шығармаларынан да байқауға болады. Жылдар өте Абайдың Батыс Европа елдерінің қоғамдық-философиялық жетістіктеріне, француз, ағылшын, неміс ағартушыларының шығармаларына деген ынта-ықыласы арта түседі. Ол өзінің шығармашылық ізденістерінде Пушкин, Лермонтов, Крылов, Салтыков-Щедрин, Лев Толстой сияқты көркем сөз шеберлері мен ойшылдарының өнегесінен тағылым ала білді. Гете, Байрон, Шиллер сияқты Батыс Европа ақындары да Абайдың назарын аударады.

Абай поэзиясы қазақ әдебиетіндегі мұлде жана құбылыс, жана кезең болғанын айта отырып, ақынның шығармашылық өнерінің негізгі тірекі, сарқылмас қайнар көзі халық поэзиясы, жүздеген жырау, жыршы, ақындарды туғызған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасы дейміз. Халықтың өмірімен, поэзиясымен терең тамырластығы Абайдың ақындық тұлғасына ана сүтімен біткен қасиеттей ұлттық, даралық сипат бергені даусыз.

Ақындық өнерді өзіне өмірлік зор мақсат етіп, өз өлеңдерін қағаз бетіне түсіруге Абай тек 80-жылдарын ортасында жұмыла кіріседі. Бұл оның айналасын болжап, әлеуметтік құбылыстарды терең бағалап, кең ойлай алғатын, көргені мен түйгені, өмірлік тәжірибесі молайған, әбден кемеліне келген шағы болатын. Ақынның осы тұста (1882–1886 жж.) жазған өлеңдері идеялық және көркемдік қасиеттері жағынан аса мағыналы, жаңа сапалы және ұзақ өнімді ізденістерінің қорытындысы, нәтижесі болып табылады. Өзінің шығармаларында Абай қазақ тіршілігінің ең көкейкесті мәселелерін, маңызды әлеуметтік, қоғамдық, моральдық проблемаларын, халықтың тағдырына, әдет-ғұрпына қатысты мәселелерді көтереді.

«Сегіз аяқ» атты өлеңінде елдің берекесін кетіріп, көзін аштырмай отырған бір-бірімен дауласу, қастасу, өтірік арыз беру секілді жаман әдеттер екенін нақтыладап көрсеткен ақын:

Таласып босқа,
Жау болып досқа,
Қор болып, құрып баrasың, —

деп өкініш білдіреді.

Елді бірлікке, татулыққа шақыру – өлеңнің ең бір күшті сарыны.

Бірінді, қазақ, бірің дос
Көрмесен, істің бәрі бос, —

деген үлкен қоғамдық мәні бар терең мағыналы түйінді ойын ақын ерекше тебіреніспен айтады.

Ақынның өзі өмір сүрген ортаны, тағдырдың талқысына түсіп, шырқы бұзылған халықтың, ел-жүрттың бейнесін асқан көркемдік шеберлікпен суреттейтінін «Қалың елім, қазағым, қайран жұртый» өлеңінен айқын көреміз.

Осы өлеңге домбыра сазындағы алғашқы құлақ қүйіндей болып, жүрек толқытатындаі жылы леп беретін «қазағым», «елім», «қайран жұртый» деген сөздер онан кейінгі айтылғанның бәріне басқаша мағына, өзгеше реңк дарытады. Сондықтан елдің құйзелген жағдайын аңдататын:

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың,
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі май, бірі қан боп енді екі ұртың, —

деген сипаттаулар жалпақ жұрт туралы айтылса да, артық айтылған демей, ашынып айтылған десек болар.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың, —

деген шумақтағы «бас-басына би болған өңкей қиқым» дегені елдің шырқын бұзып жүрген, қолындағы күші азайған, ұлыққа, мансабы жоғары чиновникке бағынышты болыстарға тікелей қатысты.

Ал «Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» деген сөздер сол кездегі патша үкіметінің енді қазак даласын билеу ісіне баса-көктеп араласып, қазақтың болыс-бilerін бір-бірімен қырқыстырып әбден әлсіреткен ұстемдік саясатын әшкерелейді.

Абай шығармаларының өмір, дүние-болмыс туралы ойларын қорытып, жинақтап айтатын сипаты және әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, қоғамдық құбылыстардың өзара себеп-салдарлы, байланысты келетінін терең түсінуі жағынан үлкен философиялық мәні бар екені талассыз.

Өмірдің өтуі жайлы Абай бірде философиялық толғаныс түрінде айтса («Сағаттың шықылдағы емес ермек»), тағы бірде ойын нақтылы сурет арқылы елестетіп көрсетуді мақсат етеді.

«Тоты құс тұсті көбелек» атты өлеңінде ақын адамның өмірдегі мақсаты жайында толғанып, ол өмірден нені іздел, нені құнкөріс қылады деген сұраққа түжірымды жауап береді.

Адамның өмірі мағыналы, саналы болу керек деген байламын айқын айтып жеткізеді де, енді ойын жаңа бір қырынан алып өрбітіп, адамның өмір сүргі, іс-әрекеттері, алдына қоятын мақсаттары заман талабына сәйкес болуы қажет екендігін ескерtedі.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман қүйлемек,
Замана оны илемек.

Философиялық мәні бар осы түжірымның қоғам өмірінің күрделі заңдылығын, елеулі шындығын терең түсіну негізінде айтылғаны анық. Саналы, ойлы адамның артықшылығы заман талабын, әлеуметтік өзгерістердің бағыт-бағдарын дұрыс түсіне білу болса керек.

Абайдың көңіл күйі лирикасында ақынның өзімен-өзі ойласқан-дай, өзімен-өзі сырласқандай қалпын, көңіл толғанысын танытатын арнау үлгілері бар.

Жүрегім, нені сезесін,
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңілім, кезесін,
Тиянақ жоқ па, қой тоқта!

Мұнда ақын жүрек, көңіл деген үғымдарды кейіптеу бейне ретінде алып, тіпті сөзін соларға қаратып айтқандай болады. Өзіне

сауал қойып, тоқтау айтыу, өз сұрағына өзі жауап іздеуі, өз ойтұжырымына өзі дәлел іздеуі – мұның бәрі ой-сезім тереңдігін, әсерлі жан тебіренісін көрсетеді.

Абай поэзиясындағы әр түрлі адамдардың мінез-құлқын, психологиясын, қандай жағдайда қандайлық әрекет ететінін ашып көрсету шеберлігі жағынан алғанда үздік шығармалар қатарында «Бөтен елде бар болса», «Сабырсыз, арсыз, еріншек» секілді өлеңдерді атауға болады.

Ел қамын ойламайтын, еңбек етпейтін, «қызмет қылып мал таппай, ғылым оқып ой таппай», ел қыдырып, өсек-аяң іздейтін арзышыл адамның мінез-сиқын Абай шебер бейнелеп көрсетеді.

Қыын-қыстау жағдайда жалтарғыш, «бір сөз үшін жау болып, бір күн үшін дос болып» қырық құбылып жүретін адамдардың мінезін, іс-әрекетін ақын осы өлеңдерінде тап басып, нақтылы сипаттаған. Шынайылығы, суреттеу тәсілінің ұтымдылығы жағынан Абай шығармаларындағы қазак әкімдерінің, ел билеушілерінің бейнесі де кем түспейді. «Болыс болым, мінеки» атты өлеңі болыстың монологы түрінде құрылған. Кейіпкердің бір сәт ойға кетіп, болыстыққа жету үшін қандай қам жасағанын, қанша малын шашып әуреге түскенін, болыс болғандағы іс-әрекеттерін, әрі әр түрлі адамдармен қарым-қатынасын – бәр-бәрін көз алдынан өткізіп, өзіне-өзі есеп бергендей, тұжырымдап бағалағандай болып отырған қалпы мейлінше нанымды да әсерлі-ак!

Ал «Мәз болады болысың» атты өлеңде болыстың ұлыққа жармасқтану арқылы шекпен мен шенге ие болғанын аз сөзben ғана айтып, ақын сонан кейін оны әжуалап, келеке етеді. Кейіпкердің өз қимыл-әрекеті жоққа тән, баяндаушының мысқылдары мол да әсерлі.

Абай жас үрпаққа, «көкірегі сезімді», «көнілі ояу» адамдарға үміт артып, олардың жүргегін оятуға үмтүлады. Ақын талантты, өнер іздеген жандар туралы айрықша зор сүйіспеншілікпен айта отырып, олардың алға қойған зор мақсатқа жету жолындағы қүресте табандылық, жігерлілік таныттынына үлкен сенім білдіреді.

Ішінде кімнің оты бар,
Кар жауса да, сөнер ме?!

дейді.

Абай интернатта оқып жүрген қазак балаларына жүргегі елжірей қарап, жас буын, жас өркендер осылар деп қуанады. Ол ғалым болу мен адам болу мәселесін бір-бірімен сабактастыра қарап, бұл

екеуінің тамыры, түбі бір деп санайды. Назыз ғалым болу үшін, талапты болу, шыншыл болу, аяnbай еңбектену және кішіпейіл (қанағатшыл), басқаға мейірімді (рахымды) болу керек деген ойы да өте маңызды.

Абай адамгершілікті, әділеттілікті ең негізгі моральдық принцип ретінде поэзиялық туындыларында да, қара сөздерінде де үнемі атап көрсетіп отырады.

Қайрат пен ақыл жол табар
Қашқанға да, құғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа? –

дейді ақын «Әсемпаз болма әрнеге» деп басталатын өлеңінде. Сөйтіп ол әділеттік, мейірбандық болмаған жерде ақыл мен қайрат та адамды жақсылыққа жеткізе алмайды деп түйеді.

Абайдың табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерінде ақынның ойсезімі, жан дүниесі де терен ашылған. Ол өзінің шығармаларында жыл маусымдарын: қысты, құзді, көктем мен жазды қайталанбас соны бояулармен бейнелеп берді. Абай пейзажды адамның тұрмыс кешетін табиғи ортасы, мекен-жайы ретінде ала отырып, әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының көшпелі тұрмысымен тығыз байланыстыра көрсетеді.

Мысалы, «Құз» (Сұр бұлт түсі сүйк қаптайды аспан), «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» өлеңдерінде әлеуметтік тенсіздікті де ашып көрсетеді. Ал «Жаз» (Жаздығұн шілде болғанда), «Жазғытұры» (Жазғытұры қалмайды қыстың сызы) өлеңдерінде елдің кеңдалада, табиғат аясында бой жазып, жаны жадырап отырган кезін бейнелейді.

«Желсіз тұнде жарық ай» дейтін өлеңінде ақын жазда өзен жағасына көшіп келіп отырган мал баққан ауылдың өмір-тұрмысын шебер сипаттайты. Қазақтың даласы, тұні, тауы, өзен-сүзы, жапырағы жайқалған ағашы, жазғы жердің көк майса жасыл шөбі, көшпелі елдің қоңған қоныс-жайлайы, баққан малы, тұн күзететін сақ малшылары, жастардың пәк, таза сүйіспеншілік сезімі, жастығын, алғашқы махаббатын сағынып еске алған қазақтың осындағы айлы тұнде ауыл сыртында,

аулақта жолығатын шағын армандауы – осының бәрі өлеңнен көңілге нәзік лирикалық сезім үялатқандай айқын елес береді.

Абай қазақ поэзиясының идеялық ауқымын, тақырыбын кеңейтті, әдебиетте жаңа жанрлық түрлер қалыптастыруды. Халықтың сөйлеу тілінің, қазақтың ауызекі ақындық өнерінің және ән-өлеңдерінің байлығын кеңінен пайдалана отырып, ол өлең сөздің бейнелеу құралдарын жетілдірді. Жаңа өлең үлгілерін енгізді, қазақтың ақындық тілін, әдеби тілін ұстартты. Абайдың лирикасы жанрлық ерекшеліктері жағынан алғанда көп салалы, көп қырлы, алуан түрлі болып келеді. Олар тақырыбы, мазмұны жағынан да аса бай, әр киле өмір құбылыстарын қамтиды. Халықтың тағдырын, заман жайын толғайтын сан алуан қоғамдық-саяси философиялық лирика түрлері, адамның ішкі жан дүниесін бейнелейтін жырлары, махабbat лирикасы, сатиralық өлеңдері, табиғат суреттері, оларға қоса жеке адамдарға арналған жырлары, тағы басқа өлең түрлерін Абай поэзиясынан молынан табамыз.

Абай поэзияның танымдық, тәрбиелік мәнін терең түсінгенін көптеген өлеңдерінен, әсіресе сөз өнері, ән-қүй туралы ой-толғамдарын арнағы баяндайтын «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол», «Құлақтан кіріп, бойды алар», «Өзгеге, көнілім, тоярсың» секілді шығармаларынан толық байқаймыз. Ақын халықтың тағдыры мен қасіретін терең түсініп, оның жоғын жоқтаушы болуға тиіс деп санаған Абай өмірдің құрделі мәселелерін көтермейтін жыршылар мен ақындарды қатты сынға алады. Кейір ақындардың өлең-жырды тек көніл көтеру үшін айтып, өнерге женіл-желлі мақсат қоятынын үлкен мін деп санайды.

Абай теңдесі жоқ кеменгер ойшыл-акындығымен қатар аса дарынды композитор болды. «Айттым сәлем, қалам қас», «Кезімнің қарасы», «Сегіз аяқ», «Қараңғы тұнде тау қалғып», «Желсіз тұнде жарық ай», «Амал жоқ, қайттім білдірмей» сияқты өлеңдеріне шығарған әндері халық арасына кеңінен тарап, үнемі айтылып келеді.

Абайдың «Масғұт», «Әзім» поэмасы және Ескендір туралы дастаны да аңыз сюжеттерге құрылған. Бірақ, ақын сол сюжеттер арқылы өз заманына тікелей қатысты мәселені, жалпы адамзаттық мәні бар мәселені қозғауға ұмтылған.

«Масғұт» поэмасындағы екі сюжет те ақылды болу үшін, айтатын ақылды бағалай білетін адамдар, үғатын, түсінетін қауым болу керек деген ойды түспалдал жеткізуге тірек болып тұр. «Масғұт» поэмасында халифаға қысылтаяң кездे ақыл-кеңес беретін үәзір Масғұт

болса, «Ескендір» поэмасында атағы жер жарған қолбасшы Ескендірге ақыл беретін ғұлама ғалым Аристотель. Алтын қорғанға кіре алмаған Ескендірдің, қақпадан орамалға орап тастаған сүйектің мәнісін Аристотель айтып түсіндірген соң, өскерін ертіп еліне қайтқаны – дана кеңесшінің сөзіне құлақ асқаны. Таразының екінші басына қанша алтын, күміс салса да, қозғалмаған сүйектің тек бір уыс топырақ салғанда ғана көтеріліп шыға келуінің не сыры бар екенін Ескендір патша өздігінен таба алмай, Аристотель айтып бергенде ғана білетіні көңіл қоярлық. Бұл Ескендірден Аристотель хакімнің ақылы, зеректігі басым екенін аңғартады. Адамның көз сүйегі ауыр болу себебін Аристотель жеміт көз дүниеге тоймайды, бірақ адам қанша ынсалсыз, қанағатсыз болса да, өлгенде, көзіне құм құйылғанда тояды деп байымдайды да, Ескендірге «Мұны көріп алыңыз сіз де гибрат» деп кеңес береді.

Абай Ескендірдің жорықтарын нақтылы бейнелеп жатпайды. Патшаның басқа елдерге жасаған шапқыншылығын, оларға өз үстемдігін жүргізбек болғанын моральдық, адамгершілік идеялар тұрғысынан қарап, мансапқорлық, көрсекқызыарлық, даңққұмарлық деп бағалайды, сынап, шенейді. Мұны Ескендірді «қанішер, қаһарлы хан» деп сипаттаудың да,

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындаі қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодам қылып,
Өкіметін қолына тартып апты, –

деген сияқты сөздерінен де өсіресе анық көруге болады.

Абайдың ғақлия сөздерінің, кара сөздерінің кейбіреуі шешендік сөз үлгісіне ойды үтімді, өткір айтуы жағынан да, сөзді өрнектеп келтіруі жағынан да толық сәйкес келсе, бірталай сөздері басқаша құрылады. Кейбірі қарапайым тілмен айтылған қоғамдық, адамгершілік мәселелер жайындағы әңгіме-сұхбат болып келеді, ал жиырма жетінші сөзі Сократтың шәкірті Аристодиммен сұхбаты түрінде, отыз сегізінші сөзі діни трактат түрінде беріледі де, «Біраз сөз қазактың түбі қайдан шыққаны туралы» дегені өз алдына бөлек тарихи тақырыпты қозғайтын әңгіме болады. Абай адад еңбек ету, егін салу, саудамен айналысу, өнер үйрену, білім-ғылымды игеру, қоғамдағы әр түрлі топтардың қылып жүрген хараеті, мінез-құлқы, адамгершілік, имандылық секілді бірталай мәселелерді қара сөздерінде кеңінен толғайды. Халықтың өмірін, әр түрлі топ өкілдерінің мінез-құлқын, ой-ниетін нақтылы,

жан-жақты талдай отырып айтады. Болыс сайлау мәселесін сөз қылғанда да сол кездегі нақтылы қоғамдық жағдайды, елдің әдет-тұрпын, ұғым-түсінігін толық ескеріп отырады. Ел билейтін адам заман ағымын, елдің мұн-мұқтажын жақсы біліп, сонымен қатар «Есім ханның ескі жолы», Тәуkenің «Жеті жарғысы» секілді бұрыннан келе жатқан ел басқару тәсілдерін жаңа заманың ыңғайына қарай орнымен пайдалана білмек керек дейді.

Білім-ғылым үйренгенде қандай мақсат қою қажет, бұл істі қандай ниетпен істеу керек дегенді Абай отыз екінші сөзінде саралап талдап айтады. Білім-ғылымды дүниенің сырын ұғып-түсіну үшін үйренбек керек, «басқаға бола үйренбे» дейді.

Абай есті кісілер мен есер кісілердің мінезін, қылышын, сырт қарағанда оп-оңай көзге іліне қоймайтын ерекшеліктерін қалт жібермей, дәл басып, дәл танитын үлкен суреткерге тән көргендікпен сипаттал береді. Ойын әсерлі бейнелеп айта келіп, тікелей ақыл-кеңес айтуды да жөн көреді. «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдағы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей, қылышкен өткізіпсің? Жоқ болмаса, не қылыш өткізгенінді өзің де білмей қалыппысың?» – дейді. Бұдан біз адамның есті болуының басты шарты оның әрбір істеген ісіне сын көзімен қарап, дұрыс бағалай білуі, содан тиісті қорытынды шығара алуы деген түйінді аңғарамыз. Он тоғызыншы сөзінде Абай осы ойын тағы бір қырынан өрістетіп, адам туғаннан есті болмайды, естіп, көріп, үстап, татып ескерсе, сондай білгені, көргені көп адам есті, білімді болады және естілердің айтқан сөздерін ұғып, ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады дейді.

Бірнеше қара сөзінде Абай имандылық, алланың хикметі жайлы мәселелерді жан-жақты талдап, терең пікірлер айтады. Эсіресе отыз сегізінші сөзінде осы мәселелерді жан-жақты, тыңғыштың түрде баяндайды. Құдайға сенуді Абай адамгершілік идеяларымен тығыз байланыстырып айтады. «Ғылым – Алланың бір сипаты», «Алла тағала – өзі «хақиқат жол»: хақиқат пен растық қияннаттың дүшпаны», «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білемін» – деген сөздерінен осыны байқауға болады. Абайдың қара сөздерінің стилі, оларға тән ой үтқырлығы, шешендік туралы мәселе-ге зер салсақ, мұндағы шешендік дегеніміз әйтеуір сөзді қалайда сұлуулап, көрікті етіп, өрнектеп айтуға үмтүлу емес, ойдың тереңдігімен,

сонылығымен астасып келетін шешендей тәсілдер қолдана білу екенін анық байқаймыз.

Абайдың орыс классиктерінен тәржімалаган шығармалары жайында сөз қозғағанда, оларды саралап, жіктеп, аударма және белгілі шығарманың сарынымен жазылған төл шығарма деп екі топқа бөліп қарастыру қажет.

Абайды Пушкиннің «Евгений Онегині» аса қызықтырды. Одан аударғаны жеті өлең түрінде берілген. Олар: «Татьянаның Онегинге жазған хаты», «Онегиннің Татьянаға жауабы» (екі вариантта), «Онегиннің сөзі», «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», «Татьянаның сөзі», «Ленский сөзі».

Абайдың «Жолға шықтым бір жым-жырт тұнде жалғыз», «Альбомға», «Жалау» өлеңдері қазақ тіліне Лермонтовтан алшақтамай аударылған болса, «Ой» атты өлеңі қазақ өмірінің шындығына сәйкестендіріліп еркін аударылған.

Абай «Қарға мен тұлқі», «Шегіртке мен құмырсқа», «Қазаға ұрынған қара шекпен», «Емен мен шілік», «Есек пен бұлбұл» секілді Крылов мысалдарын қазақ тілінде жаңаша жаңғыртып, қайта туғызды.

Абай сепкен ұрық, дәндөр бір ғасырдан аса уақыт бойы өсіп-өніп, ұлттық әдебиетімізді, мәдениетімізді, бүкіл рухани өмірімізді көркейтуде.

Абайдың өмірі мен өнерпаздық жолы М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында жарқын бейнеленеді. Ақындармен, жазушылармен қатар музыканнтар да, актерлер де, театр мен кино өнерінің қызметкерлері де ұлы ақынның көркем образын жасауға атсалысып келеді. Ұлы ақынның шығармалары дүние жүзінің көптеген халықтарының тілдеріне аударылып, кеңінен тараған.

Зәки АХМЕТОВ,
Қазақстан Республикасы
Ұлттық ғылым
академиясының академигі

ΘΛΕΗΔΕΡ

ӨСЕМПАЗ
БОЛМА
ӨРНЕГЕ

* * *

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай балтанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа құлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеніз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеніз.
Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дүшпаның, білсеніз.
Талап, еңбек, терен ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеніз.
Жамандық көрсөң нәфрәтлі,
Сұбытып көніл тыйсаңыз.
Жақсылық көрсөң ғибрәтлі,
Оны ойға жисаңыз.
Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеніз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеніз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеніз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көніл берсеніз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеніз.
Ақыл сенбейі сенбеңіз,
Бір іске кез келсеніз.
Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса, мейлі, сол айтты –
Ақылменен жеңсеніз.
Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеніз.
Аят, хадис емес қой,

Нәфрәтлі (араб.) –
жиіркенішті.

Ғибрәтлі (араб.) –
ұлғілі, өнегелі.

Күпір (араб.) – діннен шығу.

Күпір болдың демес қой,
Қанша қарсы келсөніз.
Көп орында көріне айтпа,
Біздің сөзге ерсеніз.

Мизан (араб.) – таразы.

Мұны жазған кісінің
Атын білме, сөзін біл!
Осы жалған дүниеден
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не дұладұл.
Сөз мәнісін білсөніз,
Ақыл – мизан, өлшеу қыл.
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.
Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап, құлаққа іл.
Ақымақ көп, ақылды аз,
Деме көптің сөзі пұл.
Жақынның сөзі тәтті деп,
Жақынның айтты дей көрме.
Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме.
Сізге айтамын, хаупім – бұл.
Өзің үшін үйренсен,
Жамандықтан жиренсен,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсен,
Біреу білмес, сен білсен,
Білгеніңнің бәрі – тұл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен күр қалма.
Мұны жазған білген құл –
Ғұламаһи Дауани,
Солай депті ол шыншыл.
Сөзің оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас үақытта көніл – гұл.

* * *

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шаригатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға
Тырысар, келсе шамасы.
Ынсансызға не керек
Істің ақ пен қарасы?
Нан таппаймыз демейді,
Бұлінсе елдің арасы.
Иждиһатсыз, михнатсыз
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панаы?
Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сүм боларды,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват:
Я Семейдің қаласы,
Я қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санаы.
Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ашы.
Айтыңызшы, болсаңыз
Зздравомыслящий (орыс.) –
Ақыл айтпай ма ағасы?

Прошение (орыс.) –
арыз, өтініш.

Иждиһат (араб.) –
талап, жігер.

Виноват (орыс.) –
кінәлі, айыпты.

Зздравомыслящий (орыс.) –
зекең, әр істі акылмен
ойлап шешетін адам.

Военный (орыс.) –
әскери.

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге.
Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киүгеге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек көруге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнүге.
Қалай сабыр қыласын,
Жазықсыз құнде сөгүгеге?

Өнерсіздің қылышы –
Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіргеге.
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүргеге.

Алыс та болса іздел тап,
Коренное кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,
Жүріп өмір сүргеге.

Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетын тура келуге.

Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.

Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.

Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой.
Женіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайды енүгеге?

Коренное (орыс.) –
ежелгі, негізгі, тұракты.
Бұл жерде істін ен
орындысын табу деген
мағынада.

Счет (орыс.) – есеп.

Занимайся прямотой
(орыс.) – турашыл,
батыл бол деген
мағынада.

* * *

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл маҳрум қалмагыма кім жазалы,
Қолымды дәп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

Маҳрум – бос, құр,
бос қалу, құр қалу.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

1885

* * *

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсан, арқалан.
Сен де – бір кірпіш, дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Шапқат, шәфхат (араб.)
– аяу, рахым ету.

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа?

Пайданы көрсөң бас ұрып,
Мақтанды іздең, қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма.

Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндейстігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес даға.
Ұстадтық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

Ұстад, өстад (парс.) –
1) үйретуші, оқытушы,
тәрбиеші; 2) ұста;
3) профессор.

1894

* * *

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Кекжиектен асырса;

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Темен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.

Өткен өмір – қу соқпак,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тоқпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсан, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Адасқан қүшік секілді
Ұлып жүртқа қайтқан ой
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге.
Жай жүргенді уерд қылып,
Тыныш өлсөңші тегінде.

Уерд (араб.) – жай жүрген адамды қыншылыкка ұшырату.

1900

ОСПАНГА

Жайнаған түнәң жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек, жомарт құбылмай,
Жақсы өмірін бұзылмай,
Жас қуатын тозылмай,
Жалын жүрек сүйнбай,
Жан біткеннен түнілмей,
Жағалай жайлай дәүлетің
Жасыл шебі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенін,
Жайдак тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдактап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япымай!

1892

ЖЕЛСІЗ
ТҮНДЕ
ЖАРЫҚ АЙ

ЖАЗФЫТҰРЫ

Жазғытұры қалмайды қыстың сывы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайрандасып жас құлер құрбысымен.
Көрден жаңа түрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің түрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойыны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.

Түйе боздал, қой қоздап – кора да шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұрандап ағады су.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздел, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауыл баз.
Күс катарлап байлаған қанжығаға
Кыз бұрандап жабысып, қылады наз.

Баз (парс.) – каршыға.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда – бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

Жаңа пұлмен жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның бір малы екеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп, дәulet өнер.

Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспан тәнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне алланың көңіл сенер.
Мал семірер, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер.
Тамашалап қарасаң тәңірі ісіне,
Бойың балқып, ериді іште жігер.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-құнар.
Жырышы құстар өуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Құн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын құннің біліп,
Өні қашып, бола алмас бұрынғыдай.

Құн – қүйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай қүшті.
Тұн қырында жүргендеге көп қожаңдал,
Қүйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызыға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Құн – қүйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі құн лебіне тойғаннан соң
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас құннің көзін,
Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.
Қызыл арай сары алтын шатырына,
Құннің кешке кіргенін көрді көзім.

ЖАЗ

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындал,
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-тәмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қызы-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланаип,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кенесіп, құліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін
Ет әпер деп қынқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындаі аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен

Малыңды әрі қайтар деп,
Малышыларға қаңқылдап.
Бай байғұым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап қутыңдал.
Қайырып салған көк құсы
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Өткен күннің бәрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып қүледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

1886

ҚҰЗ

Сұр бұлт түсі сұық қаптайды аспан,
Құз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар құлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыранқы тартылты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен.
Қай ауылды көрсөң де, жабырқаңқы,
Құлқі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Астық екпеген ел басқа
елге түйемен барып
астық алып қайтады,
сонда түйе бос барады
да, шом артады.

Кемпір-шал құржан қағып, бала бүрсөн,
Көңілсіз қара сұық қырда жүрсөн.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсөн.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорықкан қазақтың құрысын заңы.

/888

ҚЫС

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі сұық,
Басқан жері сыйырлап, келіп қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдан – қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай бәркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызырып ажарланды.
Бұлттай қасы жауып екі көзін,
Басын сіліксе, қар жауып, мазаңды алды.
Борандай бүрк-сарқ етіп дoldанғанда,
Алты қанат ақ орда үй шайқалды.
Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы
Бет қарауға шыдамай теріс айналды.
Қар тепкенге қажымыс қайран жылқы
Титығы құруына аз-ақ қалды.
Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр,
Малшыларым, кор қылма итке малды.
Соныға малды жайып, күзетіндер,
Үйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
Құр жібер мына антүрған көрі шалды.

Ұшпа – бұлт, шок-шоқ
болып жөнкіген бұлт.

/888

Қондыбай, Қанай – ру
аттарымен аталатын,
жерінің шебін жылқыға
жалдайтұғын ауылдар.

* * *

Желсіз тұнде жарық ай,
Сөулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең саý,
Тасыған өзен күрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жұзі.

Тау жаңырып, ән қосып
Үрген ит пен айтакқа.
Келмелеп пе едің жол тосып
Жолығуға аулаққа?

Таймаңдамай тамылжып,
Бір сұнынып, бір ысып,
Дем ала алмай дамыл қып,
Елең қағып, бос шошып.

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүргегі,
Тұрмал па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі?

1888

* * *

Қансонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан тұлқі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымбың қағып із шалғанда.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанда.
Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғанда.

Төмен үшсам тұлқі өрлең құтылар деп,
 Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға,
 Көре тұра қалады қашқан тұлқі,
 Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
 Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
 О да талас қылады шыбын жанға.
 Қызық көрер, көңілді болса аңшылар,
 Шабар жерін қарамай жығылғанға.
 Қырық пышақпен қыржыңдап тұрған тұлқі,
 О дағы осал жау емес қыран паңға.
 Сегіз наиза қолында, көз аудармай,
 Батыр да аял қылмайды ертең таңға.
 Қанат, қүйрық сұылдал, ысқырады,
 Көктен қыран сорғалап қүйылғанда.
 Жарқ-жүрқ етіп екеуі айқасады,
 Жеке батыр шыққандай қан майданға.
 Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы,
 Адам үшін батысып қызыл қанға.
 Қар – аппак, бүркіт – қара, тұлқі – қызыл,
 Үқсайды хасса сұлу шомылғанға.
 Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
 О да бұлқ-бұлқ етпей ме сипанғанда,
 Аппак ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
 Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
 Қүйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
 Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға.
 Арт жағынан жаурыны бұлқілдейді,
 Қыран бүктел астына дәл басқанда.
 Құсы да иесіне қоразданар,
 Алпыс екі айлалы тұлқі алғанда.
 «Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдал,
 Жасы үлкені жанына байланғанда.
 Сілке киіп тымақты, насыбайды
 Бір атасың көнілің жайлланғанда.
 Таудан жиде тергендей ала берсе,
 Бір жасайсың құмарың әр қанғанда.
 Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
 Аң болады кеңесің құс салғанда.
 Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
 Бір қызық ісім екен сүм жалғанда.
 Көкірегі сезімді, көнілі ойлыға
 Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда.

Қандыкөз – бүркітті
 айтады.

Хасса, қаса (араб.) –
 өте сұлу, кемелге
 жеткен сұлулық.

Ұқпассың ұстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

/882

* * *

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай –
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырап бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бұрсен қағып.

Жас балаға от та жоқ түрған маздал,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздал.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қын,
Бір жағынан қысқанда о да азынап.

Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын қүйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Қар жауса да, тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылыш.

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр.
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан үялып өңшең жалбыр.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырган екеуін құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы.

/889

* * *

Кек ала бұлт сөгіліп,
Күн жауады кей шақта.
Өне бойы егіліп,
Жас ағады аулақта.

Жайған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп күш алар.
Аққан жасқа қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар.

/896

М

АЙТЫМ
СӘЛЕМ,
КАЛАМ КАС

* * *

Ғашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл.

Ол тілге едік онтайлы –
Қаріпсіз біліп сондайды.
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды.

1894

ЖІГІТ СӨЗІ

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тұмас,
Туса туар – артылмас.
Бір өзінен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас.

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Тар төсекте төсінді
Иіскер ме едім жалаңаш?

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тайталас,
Ләzzат алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көніл мас?

Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас.
Сіздей жардың жалғанда,
Қызығына жан тоймас.

Етің етке тигенде,
Демің тиіп сүйгенде,
Тән шымырлап, бой еріп,
Ішім оттай күйгенде.

Жүрек балқып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,
Іздел табар сұнқармын,
Жарастықты шүйгенде.

Қылышында жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ұстық тартып барасын,
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз – қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бері қарат.
Жақындаі бер жуықтал,
Тамағынан аймалат!

1889

* * *
Кезімнің қарасы,
Көнілімнің санасы,
Бітпейді ішімде,
Фашықтық жарасы.

Қазақтың данасы,
Жасы үлкен ағасы.
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқама сөз дайын.

Жүректен қозгайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлем созбайын.

Терендеп қарайың,
Телміріп тұрмайың.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайың.

Сан кісі мұңайын,
Сабырмен шыдайың.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайың.

Ақылсыз би болмас,
Сәулеңіз үй болмас.
Жүректе оты жоқ,
Адамда ми болмас.

Шын ғашық сый болмас,
Сый болса, сыр болмас.
Арызымды айтайын,
Құй болар, құй болмас.

Кең маңдай, қолаң шаш,
Я бір кез, я құлаш.
Ақ тамақ, қызыл жүз,
Қарағым, бетіңді аш!

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал, қызыл гұл,
Ақ тісің кір шалмас.

Қыр мұрын, қыпша бөл,
Солқылдар соқса жел.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл.

Қарағым, бермен көл,
Бізге де көнілің бөл,
Қалқамның нұсқасын,
Көр, көзім, бір кенел.

Қайғың – қыс, жұзің – жаз,
Боламын көрсем мәз.
Құлқінің бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.

Кісімсіп дүрдараз,
Бұраңдап қылма наз.
Мал түгіл басымды,
Жолыңда берсем де аз.

Иісің – гүл аңқыған,
Нұрың – құн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған.

Қаяусыз қалпынан,
Өзі артық даңқынан.
Қызыл тіл шыға алмас,
Мақтаудың шартынан.

Сенсің – жан ләззәті,
Сенсің – тән шәрбәті.
Артықша жаратқан,
Алланың рахматы.

Көрік – тәнірі дәүлеті,
Қылса ұнар құрметі.
Сұлуды сүймектік –
Пайғамбар сұндеті.

Сұндет, сұннат (араб.) –
Мұхаммедтің істеген ісі
мен айтқан сөзі.
Бұл жерде дәстүр
деген мағынада.

Не десем саған еп?
Ғашығың да қайғы жеп,
Өртенген жүрекке,
Бір көрген болар сеп.

Біздердей ғашық көп,
Қайсысы саған дөп?
Жөндеп те айтпадым,
Жүргегім лұпілдеп.

Назына кім шыдар?
Бұрандарап жүр шығар.
Қасқая құлгені,
Қылады тым құмар.

Ер емес қымсынар,
Әркім-ақ ұмсынар.
Құдай-ау, бұл көнілім,
Күн бар ма бір тынар?

/89/

* * *

Жарқ етпес қара көнілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жок,
Саған жар менен артық табылса да.

Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды риза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табынса да.

/889

* * *

Ұысытқан, сұытқан
Бойынды бір көніл.
Дүниені ұмытқан
Құмарың тозар, біл.

Әуелгі кезінде
Қайтпаған көнілдін,
Есептеп өзің де,
Түрінен өмірдің.

Кезнесіп – қысылу, қызару мағынасында.

Бір жақсы күнім деп,
Қызықпен сөйлесіп.
Артынан «ол нем?» деп
Ұялып кезнесіп.

Бір ақымак әңгіме
Сықылды көрінер.
Онысын өңгеге
Айтуға ерінер.

Айтуға білсе, ерінбес,
Надандықпен жеңілмес.
Білген кісі айтса оған,
Надандығы кемімес.

1893

* * *

Қызырып, сұрланып,
Лұпілдеп жүрегі.
Өзгеден үрланып,
Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай.
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Аяңдап ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Дем алыс ысынып,
Саусағы сұнынып.
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері.
Үндеңей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып
Жан рахат бір сәуле.

Жүргегі елжіреп,
Бұындар босанып.
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып.

Жүйрік тіл, терен ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Женілдің, женілдің!..

/891

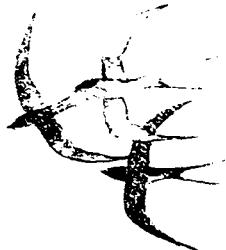
* * *

Мен сәлем жазамын,
Қарағым қалқама.
Қайғынан азамын,
Барушы айта ма?

Күн бойы күтемін
Келер деп хабарын.
Қайғырмай не етемін,
Бізде жоқ назарын.

Көнілге жұбаныш,
Сен едің базарым.
Сенсіз жоқ қуаныш,
Тозды енді ажарым.

/897

* * *

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сыйып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жұз, алқызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті әм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сарайды.
Жұп-жұмыр, ақ торғындаі мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды.
Тақтайдаі жауырыны бар, иығы тік,
Екі алма қеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұрандайды.
Етіндей жас баланың білегі бар,
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Қолаң қара шашы бар жібек талды,
Торғындаі толқын ұрып көз таңдайды.

Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?
Сұлуы бұл заманың тек жатпаған.
Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған.
Бұлардың кейбірінің мінездері –
Еш нәрсе көрмегенсіп бұртақтаған.
Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртқтаған.
Өүелде сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған.
Кей жігіт мақтан үшін қылыш қылмай,
Бойына майдалықпен сыр сақтаған.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған.

Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақпаған.
Қасиетті болмайды ондай жігіт
Әншейін күр бекерге бұлғақтаған.

* * *

Жастықтың оты, қайдасын,
Жүректі тұртіп қозғамай?
Фылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай?

Адамның тауып айласын,
Кісілікті ойламай.
Қаруын көніл сайласын,
Қолға ол түспес бойламай.

Махаббат, қызық кім көрер,
Оның да дәмін татпаса?
Біржола басты кім берер,
Жаныңа қайғы батпаса.

Аямай жанын дос ерер,
Жолдастықты актаса.
Алдыңа айдап кім келер,
Ерінбей жүріп бақпаса.

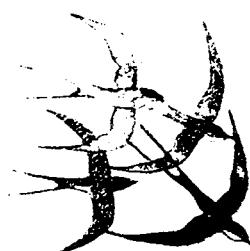
Мал бақпақтық шаруа боп,
Адал тауып асықпай.
Құр айғаймен әуре боп,
Өнердің жайын баса үқпай.

Енді нені істейміз,
Бәрінен де бос қалдық?
«Ауызға келіп түс» дейміз,
Қылышп җүріп құр салдық!

1889

* * *

Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе алла,
Не көрмейді пәндә?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамырықты көніл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол – қылған дәрім
Ғашығымның жанына.
Оңалдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?

/889

* * *

Ғашықтық, құмарлықпен – ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көнілімнің рахаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрына жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйімді тірі жанға неткен жансын!!

Ғашықтық келсе, женер бойынды алып,
Жұдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, сұыр, үміт үзсе,
Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып.

/889

* * *

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бәрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндаі түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Ұлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі өдемі көріп пе ең қыздың жайын?

Бұран бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей-ақ.

Егерде қолың тисе білегіне,
Лұпілдеп қан соғады жүргегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе.

1889

* * *

Сен мені не етесің?
Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,
Өз бетіңмен сен кетесің.
Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,
Әмір бойы қор етесің.

Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме.
Иттей қормын,
Зармын,
Сен үздің ғой бұл желкемді.
Кім білер ертенді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас
Кісіге.
Бүгінгі күн
Бармын,
Жолдас еттің сен бөтенді.

Фашықтық – қыын жол.
Жетсең – жеттің.
Жетпей өттің,
Не болды?
Арманда өмір
Өтті,
Ойлар ма екен бір мені сол?
Салдырап аяқ-қол,
Жетпей сертке,
Ішім дертке
Тез толды.
Ажал үақыты
Жетті,
Мен өлейін, сен сау-ақ бол.

Шын жүрек – бір жүрек,
Қайта толқып,
Жолдан қорқып
Айнымас,
Шегінісіп
Қайтпас,
Өлсе бір сөзбен, не керек?
Білесін, сен зерек,
Мен пәндене,
Болды деме,
Кел, қарас.
Ешкім сөгіс
Айтпас,
Рахым қылсаң, кел ертерек!

Шын ғашық мен саған!
Кейіп жүрсем,
Сені көрсем,
Ләм-мим деп
Бір сөз айтар
Хал жок,
Еріп кетер бой сол заман.
Ойыңды сен маған
Бір бөлмедің,
Тез келмедің,
Мені іздеп.
Ішіңде ыстық
Қан жок,
Тас бауыр жар, бол қош-аман!

Жар, сенің көнілің ток,
Ақ етіңді,
Нұр бетіңді
Меншікті
Қылмаған соң
Алла,
Өзі сорлы етсе, амал жок.
Сен аттың жәнсіз оқ,
Тәңірі – қазы
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп
Қалма,
Серт бұзғанның, біл, орыны – шоқ.

/889

ҚЫЗ СӨЗІ

Қыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жок, өзің біл,
Әлде неге бастайсыз.

Біз де әркімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сіздей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз?

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз – жалын шоқ, біз – бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсөн, көңілім жай,
Тастап кетсөн, япымай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлыңдай?

Тілегімді бермесен,
Амалым не, жерлесен?
Үйір қылма бойына,
Шыны жақсы көрмесен.

Қайғын болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең.
Сенсіз маған жат тәсек
Болар бейне көрмен тең.

Шаһбаз (парс.) –
каршыға, лашын, сұңқар
және ержүрек батыр
мағынасында да
қолданылатын сөз.
Баж (парс.) –
алым-салық. Бұл жерде
тоят алу, тояттау деген
ауди спалы мағынада
қолданылған.

Сіз – бір сұңқар шаһбаз,
Жер жүзінен алған баж.
Біздей ғаріп есепсіз,
Есігіңде жүр мұқтаж.

Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,
Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын,
Тояттай бер, кел де алып.

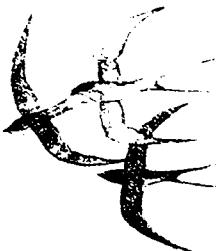
Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып.
Салмағыңнан жаншылып,
Қалсын құмар бір қанып...

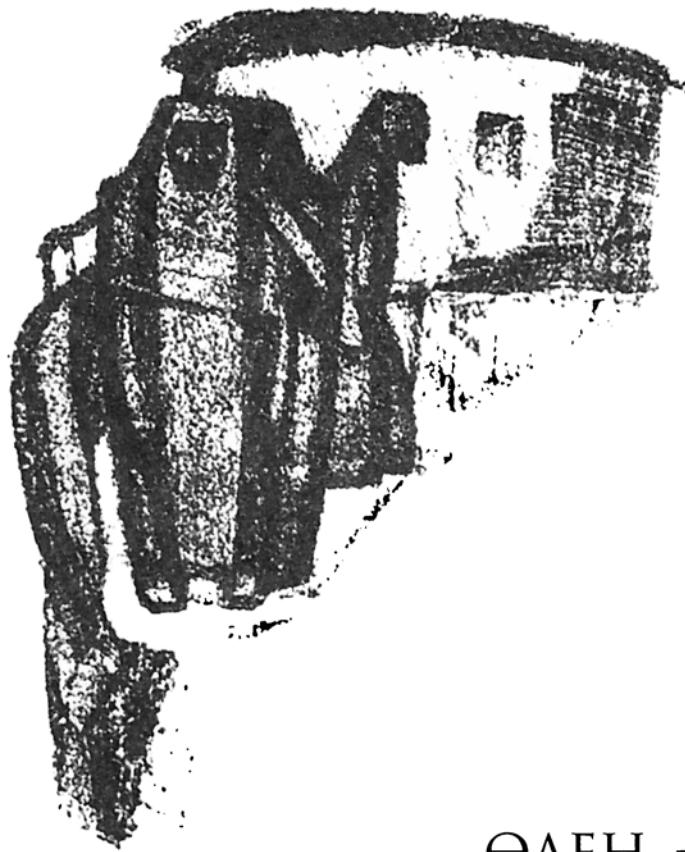
Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып.

Мұны оқыса кім танып,
Жүргегіне от жанып,
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарап ән салып.

Өлең жиган тырбанып,
Ән үйренген ырғалып.
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып.

1889

ӨЛЕҢ –
СӨЗДІҢ ПАТШАСЫ,
СӨЗ САРАСЫ

* * *

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қыыннан қыстырыр ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бәтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдауши көбі надан,
Бұл жүрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят, хәдис – сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мұнәжәт үәлилердің зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қыстырыр,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жүртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанып жалдал,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбал.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Аят (араб.) – құран сөзі.
Хәдис (араб.) – Мұхаммед пайғамбардың сөзі.
Бәйіт (араб.) – өлең.
Бәйітмысал – мысал өлең, үлгі-өнеге өлең.

Құтпа, хотбә (араб.) –
ұғыз оқу, сөйлеу
мағынасында.
Мұнәжәт, монежат (араб.)
– Аллаға жалбарыну,
мақтау сөз айту.
Үәли (араб.) – әулие,
пайғамбар.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар даңдақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін түрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соган деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мактан құған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңдан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен үрлап-қарлап,
Қусын десе, қуанып жүр алшаңдап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жаяу мұндалап».

Ұңсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жұндей сабап.

* * *

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым ұлғі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көнілінің көзі ашық, сергек үшін.

Тұзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай,
Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қыз».
Көрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп жиренбеніз,
Тұбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Батырдан барымташы туар даңғой,
Қызыл да, қызықшыл да әүре жан ғой.
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой.
Бес-алты мисыз бәнгі құлсе мәз бол,
Қинамай қызыл тілді кел, тілді ал, қой!

Бәнгі (парс.) – нашақор.

Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Әзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.
Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез,
Қанша қызық болады өзінізге?

1889

* * *

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көнілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсөң, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып.
Көнілім әнді үғады,
Жүргім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағы ескі сыбырды.
Ескі ойға көнілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп, терен бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жүрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Құнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

1897

* * *

Өзгеге, көнілім, тоярсын,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дерпті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көнілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Тыңдамаса еш адам,
Өз жүргім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.
Әуелесін, қалқысын,
От-жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғаріп кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсө сөзімді,
Кім таныса, сол алсын.
Не пайда бар – мың надан
Сырттан естіп таңдансын.
Онаң дағы бір есті
Ішкі сырын аңғарсын.
Өздерің де ойландар,
Неше түрлі жан барсың.
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсын.
Жүргіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсың.
Соны көріп, соларға
Қайтіп қана сарнарсың?!

* * *

Базарға, қарап тұрсам, әркім баар,
Іздегені не болса, сол табылар.
Біреу астық алады, біреу – маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.

Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу үқпас бұл сөзді, біреу үғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.

Сөзді үғар осы құнде кісі бар ма?
Демеймін жалпақ жүртқа бірдей жағар.
Жазған соң жерде қалмас тесік моншақ,
Біреуден біреу алып, елге тарар.

Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жүрт қой,
Шамданбай-ак, шырақтар, үқсан жарап.
«Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар.

1886

* * *

Көніл құсы құйқылжыр шартарапқа,
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән – көлеңкесі сол көнілдің,
Тактысына билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләzzәті бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйқатап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұн, дертін қозғап,
Жас балаша көнілді жақсы уатар.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз ол әннен бәһра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?

Көбінесе ән басы келеді ашы,
«Кел, тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар қаңғыр-күнгір,
Сол жеріне ойыңмен аласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда, көнілдің өсері бар.

Білімдіден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көнілі
Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын.
Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сезімнің суреті тұрап дайын.

Әмірдің алды – ыстық, арты – суық,
Алды – ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Әмір сәуле көрсетер судай тұнық.

Жаманға «жар» деген-ақ ән көрінер,
Жақсы ән білсе, айтуға кім ерінер?
Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көнілің көтерілер.

1896

* * *

Адамның кейбір кездері
Көнілде алаң басылса;
Тәнірінің берген өнері
Кек бұлдыттан ашылса.

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың сүндай,
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәнірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көніл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұн мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан, зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірсе алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ыңалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ашы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсөндер, өзің біл.

1896

* * *

Құр айқай бақырған
Құлаққа ән бе екен?
Өнерсіз шатылған
Кісіге сән бе екен?

Өңкей надан антүрған,
Қанша айтса, жан ба екен?
Бос жүріп күр қалған
Өміріңе көн бе екен?

1897

КӨК ТҮМАН –
АЛДЫНДАҒЫ
КЕЛЕР ЗАМАН

* * *

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз бол мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салпылдаап сағым қуған бойыңа еп пе?

Қайғы келсе, қарсы түр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сұңғі де, түбін көзде,
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме.

1897

* * *

Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұттың бір ақыл – күзетшісі.
Ар мен ұт сынбаса, өзге қылыш,
Арын, алқын – бұл құннің мәртебесі.

Қартан тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруан үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ.

1902

* * *

Жүрегім, ойбай, соқпа енді!
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсөн, сол – шикі.

Жетім қозы – тас бауыр,
Тұнілер де отығар.
Сорлы жүрек мұнша ауыр,
Неге қатты соқтығар?

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ет жүрек.
Тірілікте бір қана алмай,
Бұл не деген тентірек?

Жоқ деп едің керегін,
Топ жиып ең бір бөлек.
Кезек келер демедін,
Ендігі керек қай керек?

1892

* * *

Лай суға май бітпес қой өткенге,
Құлеміз қасқыр жалап, дәметкенге.
Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көнілдің жайлайынан ел кеткен бе?

Берген бе тәнірім саған өзге туыс?
Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
Шарықтап шартаралтан көніл сорлы
Таппаған бір тиянақ не еткен қуыс?

Күні-тұні ойымда бір-ақ тәнірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі.
Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі – дәһрі.

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәніріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен,
Талпынып тағы да ойлап зор қылады.

Көнілге шек, шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мұлгуге тоя алмаймын.

Мекен берген, халық қылған ол ләмәкан
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Ләмәкән (араб.) –
мекенсіз.

Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жак,
Иілтіп екі басын ұстаған хақ.
Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ,
Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ.

1895

* * *

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-кулмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғаның
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтүғын артына сөз қалдырған?

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Бақи (араб.) – мәңгілік
мәңгі жасаушы.
Фәни (араб.) –
өзгеретін, бітетін,
өткінші жалған дүние.

Дүниеге дос ақиремек бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей бол орныға алмас.
Дүниеге ынтық, мәғшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас.

Махшар (араб.) – ақыр
заман болғаннан кейін
адам баласының құнәсі
тексерілетін орын.

1895

* * *

Тоты құс түсті көбелек
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек.

Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,
Харекет қылмак, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

1902

* * *

Көк тұман – алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнде айдал келе жатыр,
Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған.

Ол күндер – өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер, артына із қалдырmas.
Соның бірі – арнаулы таусыншақ күн,
Арғысын бір-ақ алла біледі рас.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен –
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Малға сат, пайдага сат қылышынды,
Ылайла ылай оймен тұнышынды, –
Сонда өмірден алдамшы бола алмассын,
Ол білдірмей үрламақ қызығынды.

Ғапыл (араб.) – қапы
қалу, байқамау.

Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі онықі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда, ойла, болады не сенікі?

Мазлұмға жаңың ашып, ішің құйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын өуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иен құйсін.

Мазлұм (араб.) –
зұлымдықка ұшыраған
адам.

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті құнде жемек.
Ғадаләт пен мархамат – көп азығы,
Қайда көрсөн, болып бақ, соған көмек.

Ғадаләт (араб.) –
әділет, шындық.
Мархамат (араб.) –
ракым, жақсылық,
жаны ашушылық.

Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін дағы тереңінде.

1897

* * *

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт бешпент сулайды.
Женіменен көз сұртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
 Әйелмісің, жылама,
 Тәуекел қыл құдаға!
 Өлең айт,
 Үйге қайт!

Атаңды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.
 Әйелде ешбір опа жок,
 Бүгін – жалын, ертең – шоқ.
 Белді бу,
 Бетті жу!

1892

* * *

Есінде бар ма жас құнің,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас құнің –
Кімді көрсөн, бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көніл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар!

Жалынасын, боқтайсын,
Сағынасын, жоқтайсын.
Махаббат кетті, дос кетті –
Жете алмайсын, тоқтайсын.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Даяу бер, жамап сынайын.

/899

* * *

Балалық өлді, білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Көрілікке көндің бе?
Кім біледі, сен көпір,
Баяндыдан сөндің бе,
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді,
Қорадан шықпай өлдің бе?

/895

* * *

Нәмишә (парс.) – ылғи,
үнемі.

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Нәмишә өмір өтпек – ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Сағаттың өзі – ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман.

Өткен өмір белгісі – осы сыбдыр,
Көнілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылғыныңды,
Кү шыққансып қағасың босқа бұлдыр.

Күн жиылып ай болды, он екі ай – жыл,
Жыл жиылып, қартайтып қылғаны – бұл.
Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір тәнірім, кеңшілік қыл.

1896

* * *

Талаі сөз бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
Ақылдылар арланып ұялған сон,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын.

Қазақтың өзге жүрттан сөзі ұзын,
Бірінің бірі шапшаң үқпас сөзін.
Көздің жасы, жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ішкі мұзын.

Жүртім-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Үржанқамай тыңдасан ңең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.

Адасып аландама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

1895

ТҮЛПАРДАН
ТҮФҮР ОЗБАС
ШАБЫЛСА ДА

* * *

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындалп.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындалп.
Сұйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдалп.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изейімін шыбындалп.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындалп.
Сыяз бар десе, жүргегім
Орнықпайды сұылдалп.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындалп.

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сыяз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп.
Тың түяқ күнім, сұйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп.
Старшын, биді жиғыздым:
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,
«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
«Кұдай қосса, жүртімның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтінделп.

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
«Бергем жок, – деп, – белімді».
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.

Көрсөттім дейімін, ымдаймын
Кәдік қылар жерінді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның к... көрінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.
Әрлі-берлі тартысып,
Ісі арамы жеңілді.
Алқыны қүшті асаулар
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі сөз боп терілді.
Қайрауы жеткен қатты би
Қайрылып нетсін көңілді.
Өз малым деп қойған мал
Иесіне берілді.
Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейді,
Болыстың к... шемейді,
Қайтсін байғұс демейді,
Бір кептірмей терімді.

Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып,
Ат к... жалпылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
Ашылып омырау, күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап.
Елі жәнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Құлкісі жақсы қарқылдап.
Үні бөлек сартылдап.
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.

Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап.
Елің бұзық болған соң,
Ояз жатыр шартылдап.
Табаныңнан тозасың,
Құр жүгіріп тарпылдап.

Антүрганмың өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық құшті екенін,
Көрсем дағы күтпеймін.
Сыяздан соң елімді
Қысып алып кетпеймін.
Әуелде к... бос көпір,
Мықтыға не қып беттеймін?
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін.
Ояз бардағы қылышты
Ояз жоқта етпеймін.
Кәкір-шүкір, көр-жерді
Пайда көріп етпеймін.
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Құрастырып, септеймін.
Бұзақының бұлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» деймін.

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін –
Болыстықтың жолы тар.
Қайтіп көмек болады
Антүрган өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлаши,
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Ендігі сайлау болғанда,
Түсे ме деп тағы шар,
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.
Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойландар.

Кәтелешке көбейді,
Сөгіс естіп, тозды ажар.
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!
Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр?

Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
Тағы бүйтіп кеттің деп
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірлі болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?
Өзіне мәлім, тентектер
Өз бетімен не табар?
Қағаз берер, қарманар,
Аяғында сандалар.

Бұрынғыдай дәурен жок,
Ұлық жолы тараиды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысынды санайды.
Өзі залым закүншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын
Темір көзді сарайды.

1889

* * *

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсекқызын, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз.

Өзін-өзі құндейді,
Жақының жалған міндейді,
Ол – арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ ырғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.
Бұл нең десе біреуге,
Жоқ нәрсені шатады.
Құтылам деп ісінен,
Бәрін көріп кісіден,
Шығынға әбден батады.
Бұл болмаса онысы,
Аударылып қонысы,
Алыстан дәм татады.
Қызмет қылып мал таппай,
Фылым оқып ой таппай,
Құр үйінде жатады.
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шага, ұрғашы
Үйде қарап жатады.

Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ант шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң –
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруага қыры жоқ,
Өтірік, өсек, мақтанға
Ағып тұрса бейне су.

Ат-шапаннан кем көрмес,
Біреу атын қойса «ку».
Кү нәпсісін тыя алмай,
Атым шығып жұрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтакқа
Арақ ішпей мас болса.
Ел тыныш болса азады,
Ерігіп өле жазады.
Үйде отырса салбырап,
Тұзге шықса албырап,
Кісіні көрсе қылжандап,
Қалжыңшылсып ыржандап,
Өз үйінде қипаңдап,
Кіци үйінде күй таңдап.
Ақылы бар кісіні
Файбаттайды, даттайды.
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз ит деп жаттайды.

Мал мен бақтың дүшпаны,
Кеселді пысық көбейді,
Құшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді.
Кү тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері:
Харекеті – әрекет.
Өзі онбаған антүрган
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ұрысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз –
Елдің жайы солай-ды.

* * *

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылышы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?!

Күлмен қағып қасқайып,
Салынып ап мақтанға.
Таң қаламын қампайып,
Жоқты-барды шатқанға.

Үйі мәз боп, қой сойды
Сүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға.

Еш нәрсе емес жұбанар
Ақыл көзбен баққанға.
Жас баладай қуанар,
Бір дәмдіні татқанға.

Көзі барлар ойының
Күлер к... ін ашқанға,
Қасиетін бойының
Бекер төгіп шашқанға.

Қуанарлық қыз емес
Жылтырауық таққанға.
Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақпанға.

Осы да есеп бола ма
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса, жолама
Бос желігіп шапқанға.

Бір бес надан, оңбассың,
Нансан, онын қосқанға.
Жасық, жаман болмассың,
Жамандықтан қашқанға.

Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба.
Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Одан үміт кім қылар,
Жол табар деп сасқанда?
Үйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

1889

* * *

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,
Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,
Бұл жүртты қойған жоқ па құдай атып?
Барып келсе Ертістің сүйін татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.
Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығынға белшесінен әбден батып.
Сүм-сүркия, қу, білгіш атанбакқа
Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
Шалтыврады қалаға бай да андатып.
Қышті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан,
Қолға түсер сілесі әбден қатып.
Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

1886

* * *

Бай сейілді,
Бір пейілді
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек,
Босқа селтек
Қағып, елін қармады.

Жөнді, жөнсіз,
Сөз тенеусіз,
Бас пен аяқ бір қисап.
Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйден үрген итке ұсап.

Өзі ұлыққа
Қадірі жоққа
Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына.

Танымадық,
Жарымадық
Жақсыға бір іргелі.
Қолына алып,
Пәле салып,
Аңдығаны өз елі.

Шашты барын,
Берді малын
Боларында жүртynа.
Еміреніспес,
Енді піспес,
Ұқсамас еш сыртына.

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің – ала,
Отты шала,
Тайса аяғың, кім көмбек?

Өтті өмірім,
Қайтты көнілім
Бұл дүниенің ісіне.
Жасы құрбы,
Жаны тұрғы,
Дос па деген кісіге.

Ел керексіп,
Сөзге емексіп,
Не болады мақтаның?
Пейілі шикі,
Ақылы құйкі,
Осы жұрт па тапқаның?

1890

* * *

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састьм,
Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
Тұл бойында
Бір міні жоқ пендесіп,
Тұзде мырзаң,
Үйде сырдаң,
Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрасып,
Мал сұрасып,
Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
Антын, арын саудалап.
Бүттүшатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалап.

Кедейі – ер,
Кеселі зор,
Малды байдан сорлы жоқ.
Аш көмектің,
Жемдемектің,
Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гу де гу.
Байы – баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.

Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айттар пенде жоқ.

Әз тұтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.

Су жуғар ма,
Сөз ұғар ма,
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты – көндім,
Алды – бердім,
Енді өкіндім – өзіме аз.

* * *

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да.

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Тәнірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсыладайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.

Құтырды көпті қойып аз ғанасы,
Арызшы орыс – олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы.

1889

РАХЫМШАЛҒА

Сұлу аттың көркі – жал,
Адамзаттың көркі – мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәүлет – қызық, бала – бал.

Бал болатын бала бар,
Бал болар ма Рахымшал?!

Бүйтіп берген баланцы,
Берген құдай, өзің ал!

1896

* * *

Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.

1899 .

* * *

Адам – бір бок көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың, өлсөң тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанаңың,
Білімсіздік белгісі – ол бағы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Кез жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

1899

КӨНІЛІМ КАЙТТЫ
ДОСТАН Да,
ДҮШПАННАН Да

* * *

Қалың елім, қазағым, қайран жұртый,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.
Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
Ұқпайсың өз сөзінен басқа сөзді,
Аузымен орақ орган өңкей қыртың.
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде – үйқың.
Көрсекқызар келеді байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн – бұртың.
Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқың?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолынан кеткен соң енді өз ырқың.

Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,
Оның да алған жоқ па құдай құлқың?
Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Салырылды байлығың, баққан жылқың.
Баста ми, қолда малға талас қылған,
Құш сынасқан күнdestіk бұзды-ау шырқың.
Оналмай бойда жүрсе осы қыртың,
Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқың?
Қай жерінен көнілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың?
Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпың,
Не түсер құр құлқіден жыртың-жыртың.
Ұғындырар кісіге кез келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртың?

/886

* * *

Картайдық, қайғы ойладық, үйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көнілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылышы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылыш қылмай,
Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адап еңбек,
Ұрлық, құлық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірілікті дәулет білмек,
Ақыл таппак, мал таппак, адап жүрмек.
Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,
Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

Наданға арам – ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін,
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Арай (парс.) – көркем, әдемі.

Қызыл арай, ак күміс, алтын бергек
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің, білімдінің
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені – көппен дүрмек.

Алашқа іші жау боп, сырты құлмек,
Жақының тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсө,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшікте, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбак, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаңнан аспақ,
Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт менгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?
Мактан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

1886

* * *

Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман.

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрган жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді әпперем деп.

Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы шар салып, леп берем деп.
Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсөң, мен сені жек көрем деп.

Дос алады бермесен бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
Бұзылған соң мен онай табылмаспын,
Не қылып онайлықпен ырық берем деп.

Елу үйдің атынан сайланған елубасылар кішкене тасты (шарды) екі ұялы жәшікке салу арқылы болысты сайлауга дауыстарын беретін болған. Оны жұрт сол кездे «шар салу» деп атаған.

Сүм-сүркия – сүмдықпен еп берем деп,
Сүйер жансып, сүйкімді бет берем деп.
Жұз қараға екі жұз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп.

Ел жиып, мал сойыныз ет берем деп,
Ет берсем, сен мендік бол деп берем деп.
Қара қарға сықылды шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.

Бұзыларда ойламас бет көрем деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп.
Қабаған итше өшігіп шыға келер,
Мен қапсам, бір жерінді бексерем деп.

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп.

Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп,
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма еken жай жүрген жан қанағатпен,
Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?

Атаны бала аңдиды, ағаны – іні,
Ит қорлық немене еken сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антүрганың
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.

Алыс-жақын қазактың, бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың, кеселі ұя бұзар,
Паруардигәр жаратқан несін жан қып!

Ант ішіп күнде берген жаны құрысын,
Арын сатып тіленген малы құрысын.
Қыскса күнде қырық жерге қойма қойып,
Құ тілмен кулық сауған заны құрысын.
Бір атқа жұз құбылған жүзі қүйгір,
Өз үйінде шертиген паңы құрысын.

* * *

Көңілім қайтты достан да, дүшпеннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанды?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда.
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?

Ендігі жүрттың сөзі – ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ызаменен ыржып күле алмай жүр.

Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр.
Ел аулақта күш айтқан, топта танған,
Арсыз жүрттан көнілі тына алмай жүр.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
Ел азды деп надандар мұңаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа құпілдектер,
Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр.

Бектікте біреу бекіп тұра алмай жүр,
О дағы ұры-карды тыя алмай жүр.
Қарсылық күнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Қарындағас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.
Құда-тамыр, дос-жаран, қатын-балан –
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.

Жыға – батырлардың дұлығасының тәбесіне қарап қоятын зат. Ақын адам басынан бағы таюды, басына іс түсуді бейнелеп айтқан.

Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.
Арак ішкен, мас болған жұрттың бәрі,
Не пайды, не залалды біле алмай жүр.

Жетілтіп жаз жайлайға қона алмай жүр,
Күз қүзеу де жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс қыстауың – қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оналмай жүр.

Жасы кіші үлкеннен үялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр.
Сәлем – борыш, сөз – құлық болғаннан соң,
Қандай жан сырттан сөз боп, сыналмай жүр?

1886

СЕГІЗ АЯҚ

Алыстан сермен,
Жүректен тербел,
Шымырлап бойға жайылған;
Киуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған –
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл.

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас.
Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас.
Киналма бекер, тіл мен жақ,
Көңілсіз құлақ – ойға олақ.

Бәһра (парс.) – пайды,
білімнен үлес.

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның.

Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды –
Әдеті надан адамның.
Бойда қайрат, ойда көз
Болмаған соң, айтпа сөз.

Қайнайды қанын,
Ашиды жанын,
Мінездерін көргенде.
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін
Деп насиҳат бергенде,
Ұятсыз, арсыз салтынан,
Қалғып кетер артынан.

Аулаққа шықпай,
Сыбырлап бұқпай,
Мейірленбес еш сөзге.
Пайдасыз тақыл –
Байлаусыз ақыл,
Атадан бала ойы өзге.
Санаңыз, ойсыз, жарым ес,
Өз ойында ар емес.

Тасыса өсек,
Ыңқыртса кесек –
Құмардан әбден шыққаны.
Күпілдек мақтан,
Табытын қаққан –
Аңдығаны, баққаны.
Үңсап, ұят, терең ой
Ойлаған жан жок, жауып қой.

Болмасын кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.
Орынсыз ыржан,
Болымсыз қылжаң
Бола ма дәүлет, нәсіп бұл?
Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.

Табытын қаққан – кісі өлімі сирей бастаса, мешіттің ашкөз, надан мәзендері мешіт коймасында тұратын өлген адамды салып шығаратын табытты таяқпен қағып, өлім шақыратын жаман әдеті болған. Ақын соны аудиспалы мағынасында колданған.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
 Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол – бай тап,
Адам бол – мал тап,
 Куансан, куан сол кезде.
 Бірінді, қазак, бірің дос
 Көрмесен, істің бәрі бос.

Малыңды жауға,
Басыңды дауға
 Кор қылма, қорға, татулас.
Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
 Құрысын, көзің ашылмас.
 Ұятың, арың оянсын,
 Бұл сөзімді ойлансын.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
 Аздыраң адам баласын.
Таласып босқа,
Жау болып досқа,
 Кор болып, құрып барасың.
 Өтірік шағым толды ғой,
 Өкінер үақытың болды ғой.

Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
 Деген кім бар сендерге?
Кұлықты көргіш,
Сұмдықты білгіш
 Табылар кісі жөн дерге.
 Үш-тәрт жылғы әдетің
 Өзіңе болар жендетің.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
 Қаңғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
 Ағызды сығып жасымды.
 Сүйеніп күлкі тоқтыққа,
 Тартыпты өнер жоқтыққа.

Қайратым мәлім,
Келмейді әлім,
Мақсұт – алыс, өмір – шак.
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар,
Не болады күр қожақ?!
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес.

Бір кісі мыңға,
Жəн кісі сүмға,
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Корлықпен өткен қу өмір.

Сөзуар білгіш,
Закұншік, көргіш,
Атанбақ – мақсұт, мақтанбақ.
Жасқанып, қорқып,
Жорғалап, жортып,
Именсе елін, балтанбақ.
Қарғаганын жер қылмақ,
Алқағанын зор қылмақ.

Хош, қорықты елің,
Қорқытқан сенің
Өнерің қайсы, айтып бер.
Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,
Қылт еткізбей бағып көр.
Ойнашы қатын болса қар,
Аңдыған ерде қала ма ар?

Көмексіз көзің,
Бір жалғыз өзің
Баға алмай, басың сандалар.
Бауырыңа тартқан,
Сырыңды айтқан
Сырласың сырт айналар.
Ол қаны бұзық ұры-қар,
Қапысын тауып сені алар.

Басы-көзі қан боп,
Арқа-басы шаң боп,
Және тұрып жалпылдап;
Жығылып тұрып,
Буыны құрып,
Тағы қуып салпылдап –
Абұйыр қайда, ар қайда?
Әз басыңа не пайды?

Ит үрсе, бала
Таяғын ала,
Куады итпен кектесіп.
Ұрысқансып «ой» деп,
«ұят» деп, «қой» деп,
Ұлкендер тыяр «тек» десіп.
Оны білсөн, мұның не?
Мен де ұят іс қылдым де.

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татуға.
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға.
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім – күн емес.

Ғылымды іздең,
Дүниені көздең,
Екі жаққа үнілдім.
Құлағын салмас,
Тілінді алмас
Көп наданнан түнілдім.
Екі кеме құйрығын
Ұста, жетсін бүйріғын.

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас – бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім үксын.
Іште дерт қалың,
Ауыздан жалын
Бұрқ етіп, көзден жас шықсын.
Күйдірген соң шыдатпай,
Қоя ма екен жылатпай?

Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жамбасқа батар, үйкы жоқ.
Сыбыр боп сөзі,
Мәз болып өзі,
Ойланар елдің сыйқы жоқ.
Баяғы қулық, бір алдау,
Қысылған жерде – жан жалдау.

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ.
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Моласындаі бақсының
Жалғыз қалдым – тап шыным!

1888

* * *

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япирмау?!

Өз үйінде өзендей
Күркірейді, айтса дау.
Кісі алдында кірбендең,
Шабан, шардақ және шау.
Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?
Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асай.

Жан қысылса, жайтаңдап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге
Жат мінезсің жабырқау?
Ұрлық пенен құлыққа
Байлағанда, кестің бау.
Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау.
Топ болғанда көресің
Түрлі дауды жүз тарау.
Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме ханталау?
Қайта кірер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсөң де,
Керек күні бір бар-ау.

1889

* * *

Жүргегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтіп аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.

Өлді кейі, кейі – жау,
Кімді сүйсө бүл жүрек.
Кімі – қастық, кімі – дау,
Сүйенерге жоқ тірек.

Көрілік те түр тақау,
Алдымызда айла жоқ.
Қайғысыздың бәрі – асав,
Бізге онан пайда жоқ.

Қан жүректі қайғылы-ау,
Қайырыла кет сен маған.
Қасиетін ойлан-ау,
Қам көңілдің тынбаған.

1899

* * *

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі тұрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын құлерлік
Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көніл үққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халынша.

Шын көнілмен сүйсө екен, кімді сүйсө,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсө.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар,
Оңғақ пұлдаій былғайды, бір дым тисе.

Керек іс бозбалага – талаптылық,
Әр тұрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріндікін бірің жеткіз!
Күншілдіксіз тату бол шын көнілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жүрсөң басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
Бірінді бірің гиззэт, құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

Гиззэт, гиззат (араб.) –
қадір, сый.

Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсан, салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт таңдал тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бәс.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсекізар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көніл берме!

Көп жүрмес жеңсікқойлық, әлі-ақ тозар,
Жаңғырап жеңсіккүмар, жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көніл қайтар,
Қылт еткізбес қылышты тамыршы озар.

Толқынын жүрегінің хаттай таныр,
Бұлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көніліне бір жанын пида қылып,
Білмestігің бар болса, қылар сабыр.

Шу дегендे көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қанышық.
Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
Кімі паңдау келеді, кімі – тантық.

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Салак, олақ, ойнашы, керім-кербез,
Жартаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржан сүйк келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, риаз үстіндегі үй.

Риаз (араб.) – гүлбакша
мағынасында.

Жоқ болса қатыныңың жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.
Майысқан, бейне ғұлдей толықсыған,
Кем емес алтын тақтан жар төсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңың тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі.

Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы – бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жок, қиянат жок,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!

Пайды деп, мал деп туар ендігі жас,
Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Меліш сауда сықылды құлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.

Меліш (орыс.) – мелочь, ұсақ-түйек.

Асық ұтыс сықылды алыс-беріс –
Тірі жаннның қылғаны бүгін тегіс.
Бірі көйтке таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жанжал-керіс.

Көйт – асық ойыннан қарыз алу. Ұтылыш қалса, көйт ойыннан қуылады.

Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын бол, ертіп алар.
Бірін бірі құшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар.

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бүркүлдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға үқсайды мына заман.

Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсен, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұтты бар ұлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.

Қазақтың қайсысының бар санаы?
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі – арыз беру,
Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы.

1886

* * *

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір үялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауат пен майдандасқан
Қайран менің жүргегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асая жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүргегінің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырак,
Айлаға, ашуға да жақтый шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекbastы көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жүрт қор етті,
Сен есірке, тыныш үйқтат, бақ сөзіме!

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін тұқ өндірмей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

1898

БАЛЛАДА

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-кеleiшек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа буға, азбан дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуга.
Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса түрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған
Не қылсын бір қартайған қу сүйекті?

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.

Есерлер жас қатынды тұтады еken,
Жас қайысын білдірмей жұтады еken.
Ортасында бұлардың махабbat жоқ,
Тұсап қойып қашырап бұқа ма еken?

Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұргыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?

Қатыным қалай демес ақсақал бай,
Сонымен дос боп жүрсін, япрыым-ай!
Қу қатынның майисса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылышын-ай!

Картаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсен,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсен.
Тіпті оңбассың, өзіңе өзің мәз боп,
Дастарқан мен қатынды мақтан көрсен.

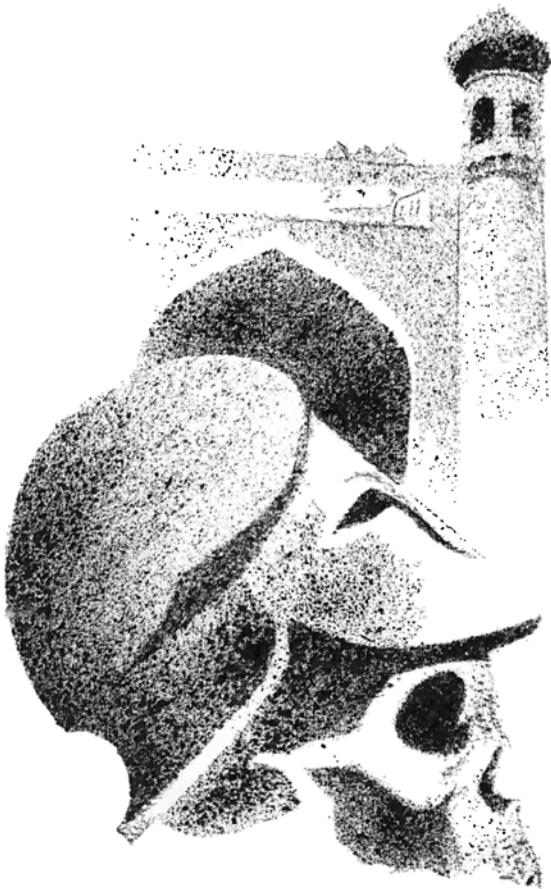
Кінесіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көнілі жылымас, ол өзіне аз.
Біреуі – көк балдырған, бірі – курай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?

Үнем болмас қүйрықты бұландағатқан,
Сауырына шапақтап, сүйіп жатқан.
Екі көніл арасы – жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан?

ПОЭМАЛАР

ЕСКЕҢДІР

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады онды-солды.

Сұмдықпен ғаскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді құтінбекен қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындаі қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодам қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Қанішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп.
Сол күнде кошеметші айтады екен,
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарактанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін де алды, қорқытты жолдағының.
Жан шықлады алдынан, тоқтауы жок,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қыын істі.

Бодам, бодан – орыстың подданный деген сөзінен шыққан.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жүрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

Мысалы, астындағы ат о дағы үшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәүле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлак,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Исі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен су?
Бәрің де ішіп, бұл суға бетінді жу!
Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Бұл салқын, тәтті суға қаныңыздар,
Шақ келер маған жан жоқ, наныңыздар.
Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп,
Талқан қылып шаһарын алыңыздар!»

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһарына жеткенше дамыл көрмей.
Көкпеңбек темір киген өңкей батыр
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді,
Судың басы бір құзар шатқа кірді.
Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,
Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан үмтыйлды,
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.
Аша алмады қақпаны, үміт үзді,
Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан ғой,
Келмей ме тоқтаусызың бәрі даңғой?
Дел-сал болып бәрі де қайта шықты,
Алышып әл келмесін байқаған ғой.

Долдықпен хан Ескендір ашуланды,
Ашуланып қақпаға жетіп барды.
Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
– Қақпаңды аш! – деп барынша айғай салды.

Қақпаның ар жағынан біреу келді,
Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.
– Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
Бұл – құдайға бастайтын қақпа, – деді.

– Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпаңды аш, хабарыңды айт, білдір маған,
Қорлығым өзім туып, көз көрмеген.

– Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсан, өзінің нәпсінді жең!
Іши тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

– Талпынған талаппенен мен де бір ер,
Көп жүрдім, кездей келді көрмеген жер.
Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,
– Сыйым – осы, падиша, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,
Апар дағы ойланып, көзінді сал!

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.
Қараса, ішінде бір кү сүйек,
Бұл не еткен мазағы деп аң-таң қалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
– Ең болмаса білмеді сый бермекті.
Осы менің теңім бе? – деп ақырып,
ЛақтырЫп жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Сол күнде Аристотель жеке-дара,
Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара:
— Таразыны әпкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдышып, ортаға алды.
Қанша алтынды құміс пен салса дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп Ескендір ан-таң қалды,
Бар қаруын алтынға қоса салды.
Енді қайтер екен деп қарап еді,
Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды.

Аристотель хакімге патша келді:
— Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.
Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы! — деді.

Хакім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Ескендір мұны көріп аз тұрады,
Хакімді аулақ жерге шақырады.
— Таң қаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, — деп сұрады.

— Бұл — адам көз сүйегі, — деді ханға, —
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоýмаса да,
Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат:
Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат.
Сый сұрадың, бергені – бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де гибрат!

Ойлап-оýлап патшаның мойны тұсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен менің бұл ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

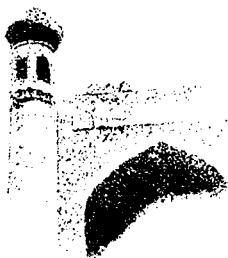
Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас кезің толар деп қайғы жеме.

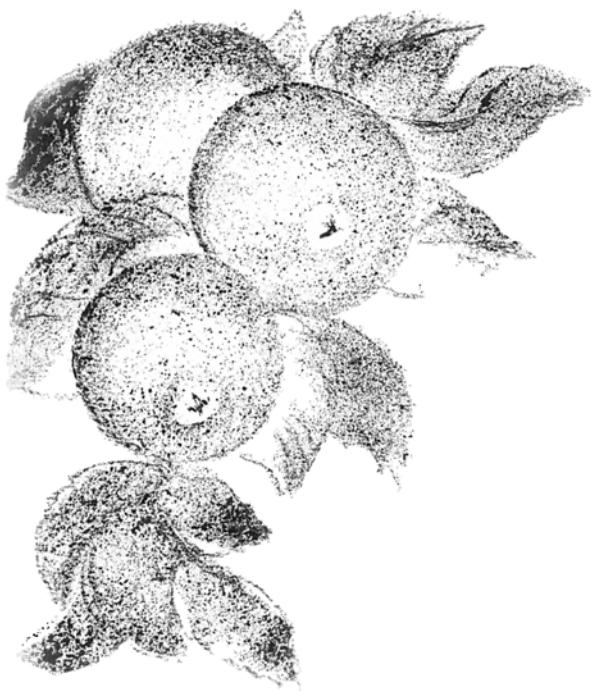
Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіне өзің қарық болма бекер!
Ұяттың мен арынды малға сатып,
Ұятсызда иман жок, түпке жетер.

Мақтанаңың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесен, нең құрайды?
Жақсы болсан, жарықты кім көрмейді,
Өз бағанды өзіңнен кім сұрайды?!

1900–1902

MACFYT

Я, алла, құрметінде достың Махмұт,
Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт.
Арун-Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт.

Махмұт –
Мұхаммед пайғамбар.

Шаһардан бір күн Масғұт шықты тыска,
Барды ма кезі келіп бір жұмысқа?
Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде,
Кез болды бір бишара шал байғұсқа.

Шал байғұс айғайлайды аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып.
Кім де болса бір ерлік қылайын деп,
Масғұт ұшты ұрыға оңтайланып.

Масғұтты ұры шапты қылышпенен,
Тәуір-ақ жан сақтапты жұмыспенен.
Есен-аман шал дағы құтылыпты,
Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен.

Масғұтқа келді өлгі шал көзін тіктеп,
Көрсө, бастан ағып тұр қан дірдектеп.
Мұның қарызын мен де өтеп кетейінші,
Жігіт қой ер көкірек, жау жүрек деп:

– Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсін,
Көргейсің ерлігінің берекесін.
Себеп бол мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды алла өтесін.

Бай емен, батыр емен, хан емеспін,
Атақты артық туған жан емеспін.
Себеп болып айырдың мені ажалдан,
Жақсылықты білмейтін шал емеспін.

Мен бір шал дүниеде жиһан кезген,
Ертең түсте кетемін шаһаріңізден.
Ертерек пәлен жерден тосып тұрып,
Алып қал бір базарлық, жаным, бізден.

Пұл ұшін қызықпассын, сен де бір ер,
Сені маған кез қылған пәруардігер.
Бір құданың хақы ұшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім ұшін қолыңды бер!

– Ұрыға жібермедім мен намысты,
Кім бұлдар мұндаі-мұндаі қылған істі.
Алла хақы деген соң амал да жоқ,
Барайын, – деп үағда етіп, қол қағысты.

Ол жерге ерте тұрып жігіт барды,
Шал да душар алдынан бола қалды.
Қолынан ұстай алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды.

Барса, тамда бір гүл түр солқылдаған,
Басында үш жеміс бар былқылдаған:
Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары,
– Таңдал ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесен, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсан, дәүлетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесен,
Үргашыда жан болмас сенен қашар.

Ол жігіт сөзін ұғып тұра қалды,
Көзін төмен жіберіп, аз ойланды.
Ақ пен сары екеуін алмаймын деп,
Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды.

– Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесен түбінде жүре-бара.
Ақ пен сары екеуін алмағаның,
Мәнісін айтсаң еken, жаным, сірә.

– Мен болсам, егер ағын жемек те едім,
Ақылды болдым елден бәлек дедім.
Мен ақылды билемен, не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім.

Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бүрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра, көнілде тыныштық тұрмас.

Адам дерпті болмай ма құса тартып,
Тұщы ұйқы ұйқтай алмай түнде жатып.
Ептеп бағып, есерге ем таба алмай,
Тәтті тамақ жей алман дәмін татып.

Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер жан біткеннің маған көзі.

Жұрт күндер жұрттан артық байлық үшін,
Бұлдаіды біреу күшін, біреу түсін.
Не қылса да, надандар алмақты ойлар,
Мал антүрган күйдіріп елдің ішін.

Еңбексіз мал дәме етпек – қайыршылық,
Ақылды ерге ар болар ондай қылық.
Оны ойларлық бұл күнде адам бар ма,
Пайда ойламай қылады кім татулық?

Берсен, қалар оларда несі ардың?
Бермесен, сен дағы ит бірге болдың.
Не өзің ит, немесе бар елің ит,
Даусыз бір пәлеге міне қалдың.

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Тегінде адам басы сау бола ма?
Бойында тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?

Соны ойлап, қызыл жеміс мен таңдадым,
Берсөніз жемек болып бел байладым.
Топа-торсақ бұл сөзді айтқаным жоқ,
Басын да ойлап, тегін де абаіладым.

Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын:
– Ендеше, тауып айттың, же, шырағым.
Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,
Өміріңше артылсын, жаным, бағың!

Бұл шал бөтен шал емес, Қыдыр еді,
Ебін тауып даруға кезі келді.
Сөзіне, ақылына, қылығына
Разы болғаннан сон, бата берді.

Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты,
Соңында Шәмсі-жінән атаныпты.
Мағынасы: «бұл дүниенің құні» деген,
Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты.

Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған,
Жалғаның дәмін бұзып, хаяп қылғызған.
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арашаны іздепті қатын, қыздан.

Ендігіге не сұрау бұл заманда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе түрмас едім осы маңда.

Сол Масғұт халифаға үәзір болты,
Тарқатыпты алдынан көп пен топты.
Бағанағы Қыдыр шал бір уақытта
Түсінде аян беріп жолығыпты.

– Ей, балам, пәлен құні жауын жауар,
Сол жауынның сүйнде кесапат бар:
Жеті құн жынды болар сүйн ішкен,
Жеті құн өткеннен соң және оңалар.

Ол судан тамам суга су құйылар,
Сел болып, судың бәрі кесел болар.
Ертерек таза судан су жыып ал,
Бұл – хабарым, сақтансаң, жаным, жарап.

Бұл сөзбен халифаға Масғұт барды,
Хабарын естіген соң хан да аңғарды.
Айтқан кезі жақындал келген шакта,
Ертерек таза судан құйып алды.

Болған сон уәделі құн жауын жауды,
Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды.
Құні-тұні шуласып, таласады,
Ұмытты тамақ жеу мен және үйқтауды.

Бұлар шулап бір құні келді ордаға,
Хан мен уәзір қарайды тамашаға.
Бәрі де есі шығып, жынды болған,
Бос шулап жүр кіші іні, үлкен аға.

Ол халқының алдына жақын барды,
Сөз айтып әрбір түрлі, ақыл салды.
– Бір кеселге, байғұстар, жолығыпсын,
Үйіне бар, үйқтаңдар! – деп шығарды.

Олар шықты есіктен ханға өкпелеп,
Көшеде шулап және жылаған көп:
– Хан мен уәзір ақылдан айрылыпты,
Өлтірейік екеуін, жынды екен, – деп.

Өлтіргелі ордаға қайта жүрді,
Бұлардың сөзін естіп, хан да көрді:
– Бұрынғыдан мұнысы қын болды,
Ойбай, уәзір, ақыл тап, қайттік? – деді.

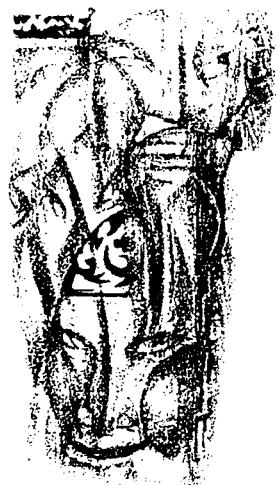
– Құтылар хал болмады мына дудан,
Біз де ішпесек болмайды жынды судан.
Өлтірер өңкей жынды бізді келіп,
Жынды деп есі дұрыс бізді қуған.

Екеуі жынды судан ішіп салды,
Құтырып көп алдына жетіп барды.
Өңкей жынды, байқамай айтыппыз деп,
Құлдық ұрып, бұларға көп жалбарды.

Сонымен бет-бетімен тарқап кетті,
Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті.
Көрдің бе, көп тентектің қылған ісін,
Еріксіз есті екеуін есер етті.

Көптің бәрі осындаі, мысал етсен,
Көп айтты деп алданып, уағда күтсөн.
Ғапіл бол көп нәрседен бос қаласын,
Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсен.

1882–1903

АУДАРМАЛАР

ОНЕГИННІң СИПАТЫ

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндеңе, білдірмеген.
Нанаңиң не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ алдар деген.

Кейде пан, кейде көнгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен.
Кейде ұндеңей жүрсе де сөзге баяу,
От-жалаңдаі жауапкер құрбыменен.

Фашықтық сөзге жүйрік әсіресе,
«Дем алысым, құмарым – бір сен» десе.
Жанаң құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше,
Кейде ұялшак, төменшік, кейде тіп-тік,
Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжыңын білдіртпейді қалай деген.
Жанаң шошыр өрлігі жаңнан бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген.

Биттей бойы босаса, сезер сонда,
Жастық жеңіп, көңілді шайқағанда.
Фашыққұмар, ақыл мен бойыңды алып,
Жылы жауап есітер не қылсан да.

Емінер, «әй» дегізер, дайын қылар,
Жүргегің қалай соқса, пайым қылар.
Жылы ізін сүйтпас, дамыл көрмес,
Бір оңаша жолығар жер айтқызар.
Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тынар.

Жасынан көрсө оны, ақылы сасқан
Не сүркия жандарың жүрттән асқан.
Женүге, қор қылуга тағы да ұста,
Өзіне құндес шықса, жол таласқан.
Ажуага, корлауға тілі орамды,
Не түрлі тұзак құрып көнілін басқан.

1889

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫ

Амал жоқ – қайттім білдірмей,
Япырмау, қайтіп айтамын?
Қоймады дертің қүйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,
Еріксіз аттап ұяттан,
Корлыққа көндім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан.

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем қүйіп, мен жанып,
Айында бірер көрсем де.

Болмады көріп қалуға,
Есітіп біраз сөзінді.
Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзак түн жұмбай көзімді.

Қызықтан қашып бұл жерге
Көніліңіз суып келіпсіз.
Мәнісін сұрап білерге,
Тілдесе алмаймын еріксіз.

Келмесен егер сен бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?
Болмасам ашына мен сізге,
Тұспес ем мұндаі бейнетке.

Асау жүрек қайнамай,
Жұасыр ма еді кезінде?
Елден бір жақсы сайламай,
Бармас па ем ерге өзім де?

Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.
Әзелде тағдыр иеден,
Қожам – сенсің, не керек.

Тіршілігім – құрбандық,
Шыдамай сені көргенше.
Тәнірімнен келген бұл жарлық,
Ием – сенсің өлгенше.

Әуелде кірдің тұсіме,
Ортақтасып өміріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көніліме.

Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім.
Көрген жерде-ақ мен сені,
«Осы еken ғой – сол» дедім.

Жатқан сайын үйқыға,
Дүға оқушы ем, шошынып.
Ұнатып мені құлқына,
Жүруші едің қосылып.

Тұсімде мені жұбантып,
Жылы сөзбен сөйлесіп,
Кетуші едің қуантып, –
Қалушы еді көніл өсіп.

Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сактаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?

Шеш көнілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі – алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс.

Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып.
Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Бұл жерде ешкім сырымды
Білмейді, айтып не етейін?
Жақтырмай бұзсан нұрымды,
Білдірмей қүйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
Куандырып дертім жаз.
Ол болмаса, шыныңды айт,
Кінә өзімде, өзіме аз.

Өз хатыма өз көзім
Ұялып, қорқып баға алмас.
Кепілім – сенің бір өзін,
Бөтен жан несіп таба алмас.

1889

ОНЕГИННІҢ ТАТЬЯНАҒА ЖАУАБЫ

Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағынасы – алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әр түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқынын дөп
Жаза алышың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды титық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой – таза гұл,
Ақылы артық, ары зор.
Ол – перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлген, құр денем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Теңің емес мен сенің.

Пенде көрген бар қызықтын,
Бәрін ішкен сүм жүрек.
Айныған соң, сен жолықтын,
Айтып-айтпай не керек?!

Тәтті дүние көnlімнен
Кетті менін, нан маған.
Енді бізге бір өлімнен
Басқа тұқ жоқ арнаған.

Мен – жаралы жолбарыспын,
Жұрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп.

Бала сүйер, жар сүйерден,
Тұқ неме жоқ, тұр денем.
Сен – тоты құс бакта жүрген,
Қай жерімнен пар келем.

Ерге барған ер танымай,
Ер қызығын кім көрер.
Шығарына жол таба алмай,
Қайғыменен босқа өлер.

Айнығыш ер тартса салқын,
Бал сұрасаң, береді у.
Қазымырлап сөздің артын...
Қасиеттен бетті жу.

Мен – сынық жан, жамағанмен
Түзеле алман түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен,
Не қыласың кірленіп?!

Әйел өлмес соқпа дерттен,
Сауыға алмас сынған ер.
Мен – көмірмін қалған өрттен,
Енді рұқсат бізге бер.

Сенің өмірің гүлденіп тұр,
Есігін тап, көр қызық!
Менің өмірім – бір сұық сүр,
Күзгі күндей тұр бұзық.

Бірге туған мен ағаңнан,
Шын досыңмын, кем емес.
Соққы жедім сүм заманнан,
Бір жылы сөз ем емес.

Арман етпе, жас күнің көп,
Игілік көр, ерге бар!
Бұл заманның қашқыны деп,
Мен ғаріпті есіне ал.

Менде пандық, жат мінезден
Дәнеме жоқ, жарқыным.
Осы жазған барша сөзден
Байқалынар бар шыным.

Басы қатты, сүм жүргегін
Тоқтата алмай кетті де.
Сорға біткен көкірегін
Сендіре алмай өтті де.

Бар денемнің бәрі – бір мұз,
Қайрылуға жарамас.
Мына дәулет, мына асыл қыз,
Болды маған арам ас.

Ол – жас ағаш, бір қызыл гұл,
Жапырағы жаңғырап.
Сорлы Онегин, жолды өзің біл,
Қай тарапқа қаңғырап.

1889

ОНЕГИН СӨЗІ

Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін:
Кірі жоқ, кіршігі жоқ мағыналарын.
Жасырмай, жастықленен, наңғыштықпен
Айтыпты шыншыл тілің бар іңкәрін.

Жасырмай жас жүректің жанған жайын,
Айтуға тілің мұнша қайдан дайын?
Жанып, сөніп, сұнып қалған көңілім
Қобалжиды хатыңды көрген сайын.

Қалмаған Онегиннің ешбір бағы,
Өтіп кеткен жүректің отты шағы.
Мінсіз тілмен сөзінді жазыпсың-ақ,
Ұнатпаған жерім бар сұйтсе дағы.

Болса да сән-салтанат, қызық, әсем,
Тез жалығып айнимын, тұрлауым кем.
Сақтасар, ардақтасар кісі болсам,
Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем.

Бұғін сүйсем, сені алсам – ертең жалқып,
Суып қайтар көнілім желше шалқып.
Қуартып, қайғыменен суалтамын,
Біреудің қызыл гүлін тұрган балқып.

Құдайдың толып жатыр күні бұғін,
Жігіттің тани алмай кемшілігін.
Бір алып, қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қиянатшыл ер күйігін.

Тұксиген өзі сүйк, сөзі сүйк,
Келерлік бір жері жоқ жанға жуық.
Өзі антүрган, қазымыр, қатыны – сорлы,
Екі өмірдің лайлап сүйн тұнық.

Сол баянсыз еркектің біреуі – мен,
Жамандығым жақсымнан екі еседен.
Жүрек кірсіз, тіл мінсіз, мінезің – гұл,
Не боласың осындаі ерменен сен?

Жаңғырмас өткен өмір, біткен мінез,
Лайықсыз кісіге болыпсыз кез.
Сені жақсы көреін бірге туған
Ағаңдай, онан басқа жоқ менде сөз.

Жас қыз бен жас бәйтерек – бәрі бірдей,
Жапырағы тұра ма жылда өзгермей?
Менен гөрі сөзінді жақсы үғушы
Кетер деме ер жігіт бір кез келмей.

Бұл сөзде ақыл да бар, ғибрат та бар,
Өзіңе екіншіде пайда болар.
Ақылменен ойласаң тоқтау қылышп,
Сүйкімді менен артық жан табылар.

ОНЕГИННИң ТАТЬЯНАҒА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Құп білемін, сізге жақпас
Ескі жара білтелеу.
Ақ жүрегің енді ұнатпас,
Мезгілі жоқ қай медеу?

Ұқтиярсыз мұңды сезім
Кетті ыршып жолына.
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа.

Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды, нан.
Мұз жүрегім май сықылды
Еріп, от боп күйді жан.

Қор қылуға құдіреттен,
Жүргіме тұсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен,
Тұсті емсіз қатты дерт.

Маскарап мені тағдыр
Қылды мазақ, не шара?
Менің үшін сен жауап бер,
Менде сөз жоқ, бишара.

Михрабым сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас ғүзіріме.
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне.

Сен – ағашта піскен алма,
Әзір едін, алмадым.
Құп кіріптар қылды алла,
Әлде мені қарғадың?

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнде тұр.
Мен сықылды сорлы адамның
Ұқтияры сенде тұр.

Михраб (араб.) – мешіттің төріндегі молда тұратын құбылана қараган орын. Бұл арада қасиетті орын мағынасында.
Ғазір, ғүзір (араб.) – бір істі істеуге мүмкіндік бермеген себеп мағынасында.

Сен бетінді әрі бұрсан,
Шықты көзім, болды көр.
Жанды аларсың разы болсан,
Біздің орын – қара жер.

Тәнірі добы – бұл ғаріп бас,
Кетті амалсыз, корлама!
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа.

Ақылы бар, ықтиярлы,
Пенде теппес өз жарын.
Ерік иеде, пенде зарлы,
Не білер не боларын?

Сорлы адаммын жер жүзінде,
Бір қуаныш көрмедім.
Не қыласың, ерік өзінде,
Қайғысы асқан шерлі едім.

Менің өмірім таянып тұр,
Үзілуге әм жаным.
Ақ жүзінді бір көріп құр,
Өлсе болмас арманым.

Күні ертең бір көрінсөң
Сорлы асықтың көзіне.
Тәнірі үшін шапқатыңмен
Нан ғаріптің сөзіне!

Не болайын, тез болайын,
Ақ жүзінді көреійін.
Бар ма өмірім, қармалайын,
Жоқ болса, мен өлейін.

Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырыңа қарсы бар.
Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң өл, жүрме зар.

ТАТЬЯНА СӨЗІ

Тәнірі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аяmasқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің,
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің?

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым, өлмеў әрең,
Қатты батты тырнағың.

Бұл кінә емес, әншейін наз,
Сағынамың, айтамың.
Досың-ақпың, тағдыр араз,
Толғанамың, қайтемін.

Сен шошыдың ғашығыңдан,
Өзге жүрттан қамшы жеп.
Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім алшы деп.

Жар табылмас сен секілді,
Мен де сендей сорлы зар.
Қол-аяғым берік бекілді,
Енді ненің орны бар?

Өз қораңның қақпасын сен
Қатты жалтың, не айтайың.
Жат кораның тақтасын мен
Жастанамың, қайтейін.

Қаймақ еді көнілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де – сорлы бақыты кем.

Еш қызыққа арманым жоқ,
Бәрі де бар формының.
Біреуіне қанғаным жоқ,
Өзіме аян сорлымын.

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің.
Сорға біткен ғашығымсың,
Неге тым кеш сермедің?

Жат есікті және қорып,
Жара салма сен маған.
Жұрт жамандар жатқа жорып,
Жалынамын мен саған.

Үшбу қиял келсе басқа,
Сен жүдер деп мен үшін.
Болар еді қайнамасқа,
Мыс қазандай сорлы ішім.

Ғашық-ақпын еш күмәнсіз,
Ұрыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыш,
Айрылалық сол үшін.

1889

ЛЕНСКИЙ СӨЗІНЕҢ

Барасың қайда, қайда, болмай маған,
Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған.
Келер күн келеді екен не дайындалап,
Қараңғы, қарағанмен болжай алман?

Мінеки, келіп қалдық атар таңға,
Жарқырап құн де шығар тірі жанға.
Табытқа салып алып, әлде мені
Апарар сырын білмес бір даңға.

1889

ОНЕГИННІҢ ӨЛЕРДЕГІ СӨЗІ

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым тұр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп.

Қылдың арам ойыңды,
Бір бүрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңілінді
Тыйып, жеңдің бойыңды.

Мен бұрылып түзеле алман,
Қайтсін дедің сорлыңды...
Атам, анам — қара жер,
Сен аша бер қойныңды.
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды.

1889

* * *

(түпнұсқасы Ф. Шиллефдікі)

Кең жайлай – жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ержеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанана.

1880

БОРОДИНО

– Айтшы, аға, неғып жеңілдік,
Мәскеуде емес тегіндік,
Болған білем соқтығыс,
Емес білем аз жұмыс.

Ұмытпайды еш орыс,
Бородинде көргенді.
– Ондағы біздің адамдар,
Сендердей емес, балаңдар.

Қыын тиді оларға
Аз кісі-ақ қайтып санаға.
.....

Картечь (орыс.) – шашы-
лып атылатын оқ.
.....
Қол салмаққа кәртечке
Ол күн болды, күн кешке,
Қас қарайып, болды түн.

.....
Штық, қылыш қайрасып,
Ширатып мұртын шайнасып,
Ашулы солдат қыстықты:
«Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз штыкті»...

1882

* * *

Әм жабықтым, әм жалықтым,
Сүйеу болар қай жігіт,
Көңілден кеткен соң тыным?
Әм сүйіндім, әм түнілдім,
Үнемі неткен үміт,
Өткен соң бар жақсы жылым?

1885

* * *

Ал, сенейін, сенейін,
Айтқаныңа көнейін.
Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.
Ақ көңілді әділ жан
Табылар деп көреін.
Я сүйсе, я күлсө,
Елжірейін, төнейін.

Жаралы көңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар.
Жақсы адам деген құры сөз
Емес шығар, табылар.
Өткен өмір, көрген тұс
Не қылғанда бір болар.
Деп нанып ем «маған нан»,
Не таптым мен нанғаннан?
Жүргімді қан қылды,
Өткен өмір, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың,
Енді ішіме ой салған.

Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сүм жалған.
Басыңа тиді, байқадың,
Бәрінен басты шайқадың.
Тағы бар ма айтартың?
Нанғыш болсан, енді нан!

1893

* * *

(түпнұсқасы Дж. Байрондікі)

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек кой көнілді үміт тебірентсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе?!

1893

* * *

(түпнұсқасы И. В. Гетеңікі)

Қараңғы тұнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Тұн басады салбырап.

Шаң шығармас жол дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

1893

* * *

Өзіңе сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең.
Көнілдің жүтін қиял қыл,
Ызаға тұтқын бой мен-зен.

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Ойлай берсен, ой деген
Не қызыққа келер кез.
Кісі айтпаған, білмеген
Күй әдемі, тәтті сөз.

Тыңдама оны, ұмыт сен,
Бұркен дағы, бар да жат.
Тамылжытып айтқанмен,
Қыла алмассың сен қымбат.

Кез болсаң қайғы, я зарға
Құрсатса тілді ұмтылтып,
Алып шықпа базарға,
Асаудайын бұлқынтып.

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудаға салмақ өзіне ар.
Жаныңа түскен жараның,
Іріңін нетсін надандар.

Біліп оған не керек,
Ішінен қайғы жемесен,
Жалтаңдаған жас жүрек
Байғұс-ай десін демесен.

Өз бойыңа болып сак,
Жан-жағыңа қараңдар!
Күн көріп жүр күліп-ақ
Сенен басқа жаrandар.

Олардың да ешбірін
Қайғы аман қойған жоқ шығар.
Ойлап, байқап көр түрін,
Таттырмап па дүние зар?

Күлкі болмай, қой, жаным,
Сен бүйтесің, ол қайтті?
Олар көрген арманын
Кімге шақты, кімге айтты?

* * *

Қайтсе женіл болады жұрт билемек?
Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек.
Ішін берік боп, нәпсіге тыюлысып,
Паңсымай, жайдаксымай, ірі жүрмек.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін хауіптендір, мінін тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көнілдендір.

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтүғын жан шығып бақ.
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сак.

Кісімсі қайда жүрсөң олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша бок.
Жұрт – жас бала, ешнәрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ.

Жат елге жадағайда сөйле шәргез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп елінді үрпітіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез.

1894

ТҮТҚЫНДАҒЫ БАТЫР

Қараңғы үй терезесі – тұтқын орны,
Көгерген көктің жүзі ескі формы.
Азат құстар аспанда ойнап ұшса,
Ұялып қарай алмас мендей сорлы.

Тәубә жоқ, дүға да жоқ тентек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш, дұлыға бірақ ойда.

Тас дұлыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің.
Оқ пен қылыш бұзбастай киінсем де,
Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің.

Уақыттай өзі жүйрік ат мінеміз,
Сауыттай шыңжырлаулы тerezеміз.
Тас дұлыға болмай ма жатқан үйім,
Шарайнам шойын есік бұ да бір кез.

Жүйрік уақыт шаршатпай қоймас акыр,
Денемді сауыт-сайман қысып жатыр.
Бұрын сені біреуге көп жұмсал ем,
Енді өзіме шақырдым, ажал батыр.

1894

* * *

Рахат, мені тастап қоймадың тыныш,
Ғашық жар, ағайын, дос – бәрі алдағыш.
Жастық құмар үміттің нұры қайтып,
Құңгірт тартты, бәрінің аяғы реніш.

Ұнатпаймын тағдырды, дүниені,
Жасқантып жалынта алмас о да мені.
Алладан бәрі бір деп тосып тұрмын
Алғалы жақсылықты, я өлгелі.

Қара жұрт қарап көріп, сөзге нанбас,
Ант етемін, жалғанын жан таба алмас.
Өзі алданып, өзгеден соққы жеген,
Және өзі біреуді алдай алмас.

Соққан дауыл сияқты өмір өтер,
Қайғырмаймын, білемін, көзім жетер.
Кеудемде осы жүрек тұрған шақта
Жақсылық жоқ өзіме мен дәметер.

Ол жүректің жалынын басар бірақ,
Өлсе, көрде бастырган су топырақ.
Өзі сүйіп, өзгеден сую ізdep,
Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ.

1895

ОЙ

Қарасам қайғыртар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс – өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш енгенін.
Өзі өнерсіз, өмірден тез сұнар,
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін.

Жамандық жақсылыққа қарар салқын,
Долығы тез басылып, қайтар қарқын.
Ұлыққа қошеметшіл, құл сыйылды,
Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Дәл бейне ерте шыққан бұлдіргенше,
Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.
Көзге де, ауызға да қызығы жоқ,
Қызығы – үзілгені бос жүргенше.

Пайдасыз ғылымменен ми кептірер,
Дос-жарға мақтан етіп, бұлдаң көрер:
Жақсы сөз, жақын үміт, тәттілікті
Кемітер, көніл қоймас, кекенкірер.

Қуаты қызық қызмет тойларының,
Қос қыртысын кетірмес ойларының.
Лап бергіш, к... айналғыш, қайта ойланғыш,
Тиянақ оты сөнген бойларының.

Келісімді тәтті ой, әр шеберлік
Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік.
Өз қеудесін өзі андып, бой салдырмай,
Токымдығы бусанбас неткен ерлік?

Жек көрер, жақсы көрер – кезі білер,
Ашуы, махаббаты босқа сөнер.
Жанында сүйектік бар бір жасырын,
Қаны отты жас күнінде шықпас өнер.

Бала мінез ойыншы бұрынғылар
Аңқау екен, мазақтап соны сынар.
Артқа қарап, ақ пейіл шалға құліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар.

Көп салқын бірін бірі ойына алмас,
Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас.
Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмай,
Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас.

Досың жоқ, дүшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың,
Әкесі аштан өлген кісідей-ак,
Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын?!

1896

ҚАНЖАР

Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап,
Ыстық, суық майданда шығады ойнап.
Грузин ашулы ұста кекке соққан,
Ер шеркес соғыс үшін алған қайрап.

Еркелі нәзік қолмен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзінде жас сорғалап,
Қайғымен өртенгеннің белгісі еді.

Қара көз қарап маған көп қадалған,
Құпия қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күнгірт тартып және оттай жанған.

1896

АЛЬБОМҒА

Сал демеймін сөзіме ықыласыңды,
Қайғылы өлең еттім өз басымды.
Көкірегім бар сырын өз әлінше
Көрінгенге көрсетпей, көп жасырды.

Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер,
Бұл көнілсіз дүниеден көп жыл өтер.
Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір
Арттағыға бір белгі қойса нетер?

Кім біледі, кез болса арттағылар
Ойға салып оқыр да, сөзін сынар.
Көзін салып, ойланып кейбір сөзін,
«Рас-аяу» деп мағынасын о дағы ұғар.

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім
Жібермей, кеп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Сықылды еткен жанның бір күмбезін.

1896

* * *

Босқа әүре боп келдің бе тағы мұнда?
Хұқімші шалдар мәз боп отыр ма онда?
Антұргандық қылышын алла ісі деп,
Нандырар қандай сопы, қандай молда?

Мені өлтірді-ак, не пайда осыларға?
Менің өмірім оларға қосылар ма?
Ол шалдар қыршын жасты қиғанменен,
Өз бойына жапсырып тұшынар ма?

Сопысынсын, хақ десін, хақты ұмытсын,
Әділетсіз бір жастың басын жұтсын.
Қайнап тұрған қанымды ішкенменен,
Қаңсыған, қатқан ішін не жылдытын!?

Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас,
Сүйтсе де жер томпайтпай қойып болмас.
Дірілдеп сол молаға шықса шалдар,
Басқыш болып аспанға шығара алмас.

Бейкүнә зорлықпенен шыққан жаным
Бейішке басшы болар деме, залым!
Суық қабір – қайысызың үйқы орны ғой,
Оңай ма жас өмірден айрылғаным?

Мен жаспын, білесің бе жастықты сен?
Не қызықты үміт бар ойға келген!
Көріп пе ең, я болмаса, ұмыттың ба,
Іштегі отты достық пен қастық деген?

Ай, жұлдыз, ағарған тан, жарық күн бар,
Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар?
Күндізгі харекеттен босағанда,
Өзіне өзін тиген тәтті түн бар.

Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар,
Көңілді көтеретін қуаныш бар.
Құлын-тайдаі айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйенісken демалыс бар.

Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі
Саған салқын тартқандай, сен – бір кәрі.
Болмас деген талапты ұмытқан соң,
Құр кеудеге өмірдің несі дәрі?

Мен – сен емес, жас күнім жайнап тұрган,
Жүректе түрлі талап қайнап тұрган.
Сендер сүрдің, мен де өмір сүрмес пе едім?
Бір шырақ сөнер, кетер саулап тұрган.

Есіткелі келдің бе сырымды сен?
Олардың мақсаты не – білмеймін мен.
Менің ісім өзің мәлім шығар,
Көңілді түгел айтып болмайды екен.

Менің қеудем сендерге сандықпен тең,
Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсөң.
Ішін түгел көрген соң өз көзіңмен,
Тахқиқ мені күнәкар, қу демес ең.

Мейлің өзің, монастырь қылған істі
Алла ісі деп көңілінде көрсөң күшті.
Хақ салған бұл қеудемде бір закон бар,
Оны құдай өзгешенен кем демес-ті.

Ақтығымды біледі сол көкірек,
Сол законге билеткен біздің жүрек.
Алла берген хауіпті осы сырым
Көрге бірге өзіммен барса керек.

Мен – өлі жан, ешкімді талғамаймын,
Рақымсыз билерінді қарғамаймын.
Мен кешерлік сүйтсе де іс қылған жоқ,
Разымын деп жалған сөз жалғамаймын.

Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын,
Осы күн батпай, батып жоғалмақпын.
Алдындағы асау жас қайнап тұрган
Мен болмаспын – бір уыс топырақпын.

Тахқиқ (араб.) – анық, айқын, рас.

* * *

Менің сырым, жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның – арым мен бір-ақ құдай.

Жүргегім екеуіне жалбарына,
Рақымдық пен әділ сор деп жалына.
Мен тентек пе, түбінде кім жазалы,
Қайғыны жіберуші өзі сынар.

Надандар былшылдайды, құп алмайды,
Ұлken жанның қиялын ұға алмайды.
Теңізден таудай толқын соқса дағы,
Жағадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаратқан ұлken жартас,
Былш-былш еткен, бет бұрып, судан қайтпас.
Бұлтта сүйк дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас.

1897

ДҮФА

Өмірде оýға түсіп кем-кетігін,
Тулағыш міnezің бар, жүрек, сенің.
Сонда сенің отыңды басатұғын,
Осы өлең – оқитұғын дұғам менің.

Ішінде бір қуаты барға ұқсайды,
Тірі сөздің жаны – сол, айрылмайды.
Қасиетті нәфәсі желдей есіп,
Қайнап түрған ыстық қан салқындаиды.

Нәфәсі – үрлеу, үшкіру.
Бұл жерде үні, сөзі деген
мағынада.

Жаныңың ауыр жүгі жеңілгендей,
Көнілден кернеген кек кемігендей –
Болады жылауға да, сенуге де,
Жүректің басынан у төгілгендей.

1897

ҚАСИЕТТИ ДҮФА

Өмірден тепкі жесем жазығым жок,
Ешнәрсеге қөнілім болмаса тоқ,
Қайта-қайта оқысам бір дұғаны,
Сөніп қалған жүректе жанады шоқ.

Қуаты бар дұғаның қуантарлық,
Қапаланған жүректі жұбантарлық.
Адам үқпас бір тәтті лебізінен
«Уан» деген естілер ұлы жарлық.

Көнілім ауыр жүктен бір құтылар,
Кек арылып көкіректен ұмытылар.
Адамның баласына ашып жаным,
Ізгілікке жүргегім бір ұмтылар.

1897

ТЕРЕКТИҢ СЫЙЫ

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бүйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу,
Түзу жерден жол кернеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті құліп,
Момынсынған пішінмен ағады қу.

— Кавказдай құзда туған перзенттенмін,
Бұлттың сүтін еміп ержеткенмін.
Казбектен, ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда күйреткенмін.

Зор кеуде адамзаттың айласына
Көнбейі, бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам шың тасты тербеткенмін.

Аптығып асау інің келді, ақсақал!
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойныңды,
Сөлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал.

Әкелген бұғы менен маралым бар,
Адамнан тартып алған көп малым бар.
Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркесті әкелген амалым бар.

Мұның бәрі – тартуым сізге, – дейді,
Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, – дейді.
Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан,
Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді.
Қартаң Қаспий қалғыған бойыменен
Терекке көзін ашып үндемейді.

– Азырқандың, білемін, ақсақал шал,
Тентегіңің сөзіне құлағың сал.
Казак-орыс қатыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны дағы ал!

Кәрі Қаспий қара көк көзін ашты,
Жылды жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қитықсыз араласты.

/898

* * *

Жолға шықтым бір жым-жырт тұнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз.
Елсіз жер түрғандай боп хакқа мұлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын,
Жер үйкетап, көкшіл шықпен бу алғанын.
Менің не мұнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойланғаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен титтей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Ұйқтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің үйкесі емес іздеңім,
Үйкесі, тыныштық, ұмыту – бер дегенім.
Көкіретімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбекенін.

Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылдылық пен достықты тұрсын мақтап.
Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса, ол шайқақтап.

1898

ШАЙТАН

Мұңлы шайтан – құдайдың қуған жаны,
Күнәлі жер кез келіп бір ұшқаны.
Әткен жақсы дәурені ойында оның,
Сондағы не көргені, не қылғаны.

Ол күнде нұрлы бейіш ішінде еken,
Өзі де періштелер түсінде еken.
Жылы жүзбен жұлдыздар жылжып жүріп
Сәлемдесер, сөйлесер күшінде еken.

Ол күнде көз жетпесті көп көздеген,
Түгел білем қайда еken деп іздең.
Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген.

Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық – бір тәнірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар.

Құдайым шайтансың деп, лағнет етті,
«Лағнетпен» де қор бола қалман депті.
Алладан қарғыс алған қеудесінен
Сүю мен сол сағатта сенім кетті.

Адаммен сонан бері болды кекті,
Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті.
Не қылғанмен қуанар болмаған сон,
Несіне жер дүниеге пәле септі?

Тиянақ, сенім, сүю көрмей өтті,
Алан-жұлаң етіпті, тентірепті.
Алласыз дос таппады, сыр таппады,
Неше мың жыл кезсе де төңіректі.

Жаманды күнде азғырса, жан демейді,
Жақсы жаннан кей-кейде таяқ жейді.
Күнінде неше бұлік шығарса да,
Еңбегі жанған жан боп сүйінбейді.

Сүйтсе де жамандыққа бір тоýмаған,
Антұргандық қылығын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен
Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған.

«Ақылға, өмірге де адам кенде,
Өлмесе өмір, қайрат, күш – бәрі менде.
Күнінде жұз қуанып, қуліп жүрген
Осы адам уайымсыз не еткен пендे?..»

1898

ЖАЛАУ

Жалғыз жалау жалтылдал
Тұманды теңіз өрінде.
Жат жерде жүр не тыңдал?
Несі бар тұған жерінде?

Ойнақтап толқын, жел гулеп,
Майысар діңгек сықырлап.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан бойды ұрлап.

Астында дария – көк майдан,
Үстінде сәүле – алтын күн.
Қараши, ол бұлік құдайдан
Сұрайды дауыл күні-түн.

1899

ЖАРТАС

Қонады бір күн жас бұлт
Жартастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертең, қалды ұмыт,
Кек жүзіне ойнақтап.

Ажымды жүзі тершіген
Кәрі жартас таң қапты:
— Бәрі осы-ау, — деп, — құз деген,
Томсарып тұрып жылапты.

1899

* * *

Көнілдің күйі тағы да
Өмірсіз жаннның алды ішін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын.

Жат жерде елге қосылмай,
Сенімді доссыз жалтақтап,
Кек қанат бейіш құсындаі,
Ку ағашқа қонақтап.

Ол бұтактан қозгалмас,
Өкіріп дауыл, соқса жел.
Өзгеге бола жырламас,
Ұыстық күнді жоқтар ол.

Жанымның жарық жүлдізы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын.

1900

* * *

Күнді уақыт итеріп
Кекжиектен асырса,
Көлеңке басын көтеріп,
Алысты көзден жасырса —

Сонда көнілім жоқтайды
Татуы мен асығын,
Көзі жетіп тоқтайды
Өткен күннің қашығын.

Кекке бақтым алла деп,
Тамаша етіп құдіретін.
Рахматы оның онда көп,
Бізге түк жоқ тиетін.

Неге сүйсін ол мені,
Өзім ақымақ, алмадым,
Көрдім артық бір сені
Рахматынан алланың.

1900

* * *

Асау той, тентек жиын, опыр-топыр,
Ішінде түсі сүық бір жан отыр.
Алысты тұманданған ол ойлайды,
Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр.

Ішкен-жеген, таласқан, ойнап-күлген,
Кезек жоқ, келісім жоқ, сөйлей берген.
Дауырықкан, күліскен, өлеңдеткен
Қайғысызыға қайғырып, жиіркенген.

Көп отырды, қозғалды сөйлегелі,
Құлағымда бүгін тұр соның үні:
Сендерге не жұмыс бар тағдырменен,
Ойнай бер де, күле бер күні-түні.

Ойынға ойсыз надан бәрі құмар,
Дүние істеп өз жұмысын жатқан шығар.
Елемесен, елетеर, бір танытар,
Қайда айдаса, баراسың, кім тартынар?

1902

**ТҮТҚЫНДАҒЫ ПОЛЯК
ЖАНДАРАЛЫНЫҢ СӨЗІ**

Дүрілдеген нажағай,
Бұрқыраған жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан қауымның?
Мен орманға барғанда,
Неше тұрлі гүл ұстап
Қайтушы едім қолыма.
Гүлдер түгіл бұл күнде
Шөп дағы жоқ маңымда.

1892

ЕМЕН МЕН ШІЛІК

Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті:
— Аллаға, сорлы, нeden жаздың? — депті.
Торғайға да майысып солқылдайсын,
Жел бұлк етсе, тебесің әлпеншекті.

Құдай басқа салмасын сен секілді
Желмен жерге жығылып, жар сұзбекті.
Обалың бір құдайға, байғұс, сенің,
Қақтырып қойған мұнша бос селтекті.

Өлкек – майда жел.

Қараши маған, сендей сорлы емеспін,
Тау, жартасқа, ұзарып, бой тенестім.
Сенің қорыққан дауылың – маған өлкек,
Маңыма сәуле өткізбей, күнге егестім.

Тырп етпес менің күшім жауын, желге,
Жапырағым көленке талай жерге.
Ұғыма сені де алып қорғар едім,
Иең сені бітірген иен дөнге.

— Есіркегіш екенсін, — деді шілік, —
Онша сорлы емеспін, тартпа қүйік!
Сынбаймын майыссам да, солқылдаймын,
Желден маған келмейді еш кемшілік.

Бұғінгі аман бола ма үнемі аман?
Кердендікпен деп тұрсың не бар маған.
Шалқақтық иілмейтін кімге жаккан,
Екпінге ерегіссен, қатер саған.

Кавказға бір қап-қара бұлыт мінді,
Естіп тұрған кісідей тау күніренді.
Жер-дүниені шан, тұман қабат басып,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келді.

Арты бұршак, алды шаң жел құтырды,
Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды.
Басы көкке, сирағы жерге енсе де,
Ақырып додданғанда алып ұрды.
Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы.

1895

ҚАЗАҒА ҰРЫНҒАН ҚАРА ШЕКПЕН

Қорасына бір байдың
Тұнде кірді ұрылар.
Қазынасы қайда сондайдың,
Аңдығыш, білгіш құрғырлар.

Біліп кеп тұрған лапкесін
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмаі әммесін,
Үптепті де кетіпті.

Қайғысыз жатып, қарны тоқ,
Ұйқысы қанып тұрды бай,
Тыр жалаңаш, түк те жоқ,
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де,
Ұры иттің қылғанын.
Ойбай салды, білді де,
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір тұнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе, дап-дайын
Қайыршы болу, қап салу.

Ойбай салды, зарлады,
Құр қайғыдан пайда жоқ.
Төніректі шарлады,
Ұрыны табар айла жоқ.

Қарны да әбден ашады,
Ішеріне шай да жоқ.
Қайтерін білмей сасады,
Осындаілар қайда жоқ?

Ағайының, дос-жарын
Жиып алып үйіне,
Жылады шағып мұн-зарын,
Болыстық қыл деп күйіне.

Бәрі ақылды. Бәрі есті,
Бәрі желдей еседі.
– Болмас еді бұл, – десті, –
Өзіңнен болды, – деседі.

Біреуі айтты: – Лапкеңді
Мұнша алысқа салмау ғой,
Аулаққа тастап әрненді,
Бүйтіп ғапыл қалмау ғой.

– Аузың күйді аулақтан,
Енді жақын салсаңшы.
Қабаған біздің мойнақтан
Бір күшікті алсаңшы.

Бір күшікті сіз үшін
Берейін, құда, келтіріп.
Жылда талай күшікті
Бос қырушы ем өлтіріп.

Без орнына сөз беріп,
Құда, тамыр, дос кетті.
Кол ұстамай, көз көріп,
Айтқан арыз бос кетті.

Ағайынға іс түспек –
Ол бір үлкен қарғыс қой.
Аларың сонда ең күштеп –
«Бишара» менен «байғұс» қой.

ЖАРЛЫ БАЙ

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі – кедей, құніренді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді.

Өзіне өзі сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
«Обал жоқ осы байларға
Мал қызығын көрмеген.
Жақсы тәсек, тәтті ас жоқ,
Жан қадірін білмеген.

Салпыл қақты, тұн қатты,
«Мал-мал!» деді, мал тапты.
Байыған сайын күтім жоқ,
Пейілі кетті, ант атты.

Қартайғанша қақақтап,
Бұл тәнірі атқан талмай ма?
Иттеніп жүріп өлмей ме,
Өлсе, бәрі қалмай ма?

Маған бітсе осы мал,
Жанымды неге қыстар ем?
Мың тенғені бір сомдай
Қызығыма ұстар ем.

Сән-салтанат жүруім
Болар еді татымды.
Есітер еді алыс жер
Қызықты жомарт атымды.

Байлықпен пайдам тигізіп,
Сыйлар ем алыс-жақынды.
«Сараңның дәулет – өз соры», –
Деп айтыпты ақылды.

Аузын жимай бір адам
Кіріп келді тесіктен, –
Жәдігөй ме, шайтан ба? –
Әйтеуір әлгі сөзді есіткен.

Келе сала сөйлейді:
– Байлықты керек қылдың сен.
Қылайын деген ісіңді
Мен есіттім байлықпен.

Сен мына бір ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал!
Бірін алсан әзінде
Ділдә дайын, қолың сал.

Санап ала бер дағы,
Дегеніңдей бола қал.
Қанша керек болса да,
Міне дәүлет, міне мал.

Бірак, байғұс, айтайдын
Мұның бір сертін, қатты антын:
Дорба қолда тұрғанда,
Ұстaugа жоқ бір алтын.

Дорбаны өуел дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы.
Онан соң өзің білесің,
Ұстай бер қайтып бар дағы.

Дорбаны беріп, жоғалды,
Аң-таң қылып байғусты.
Есін жиып алған соң,
Дорбага кедей жабысты.

Айтқаныңдағы дорбага
Қолың салды, бірді алды.
Және бірі дап-дайын,
Есі шығып таң қалды.

«Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,
Талай алтын жиям ғой,
Ертең менен бай бар ма?»

Қалбалактап тұн бойы,
Алып бақты бұл сорлы.
Қанша алтын алса да,
Тоя алмады ол ғұрлы.

Қарайды да алтынға,
Комсынады «аз ғой», – деп,
«Қыстау керек, үй керек,
Сән-салтанат, расход көп.

Азар болса аштыққа
Тағы бір күн шыдармын.
Алтын ассын есептен,
Содан кейін армансыз
Қыл дегенін қылармын».

Үйіндегі бір нанды
Бір ай жеді аз-аздан.
Бір күн түгіл, бір айды
Ұнсап қылмай ол жазған.

Дорбаны суға салғалы
Дарияға таман жұз барған.
«Бүгінше тұрсын, өлмен», – деп,
Үйіне қайта апарған.

Дорбаны сауып тыныштықсыз
Бір ай түгіл, жыл өтті.
Алтындаі жұзі сарғайды,
Кол дірілдеп, әл кетті.

Ассыз, сусыз, дерптіңіп,
Өзі де әбден жүдепті.
Тоғыз миллион санарада
Ажал жетті, күн бітті.

Алтын қайда, сөз қайда?!

Ку нәпсіден не пайды?

1898

ЕСЕК ПЕН БҰЛБҰЛ

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы,
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы.
Тентіреп өлкені өрлең келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы.

– Сенбісің ақын бұлбұл, жаңа көрдім,
Атыңа жұрт мақтаған құмар едім.
Бір сайрап берсөн, қалқам, өзім естіп,
Рас па екен жүрттың сөзі, сынар едім.

Өнерге салды бұлбұл сонда аңыратып,
Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып,
Мың түрлі қүйге салып толқынтағы,
Маңайда жан біткенде таңырқатып.

Қой жатыр, қойшы тыңдап тұрды елбіреп,
Көзіне қып-қызыл бол жас мөлдіреп.
Жел соқпай, құс шуламай, бәрі жым-жырт,
Әнгеге көңіл жіберіп тұрды елжіреп.

Бұлбұл болды, тосып тұр есек сезін,
Есек жерге қаратып екі көзін:
«Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсін,
Әттегене-ай, білмепсің әтешті өзің!

Екенсің ән салуға сен дағы епті,
Сен біраз әтеш әнін үйрен!» – депті.
Бұл сыйылды сыншының сезін естіп,
Көз көрмеске бұлбұл да үшып кетті.

Демеймін жұрт мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де мұндағы сыншыдан
Құдайым бізді сақтасын.

1898

ҚАРҒА МЕН БҮРКІТ

Қой жайылып жаздығұн
Шыққан екен қияға.
Аспаннан бүркіт қүйқылжып,
Сорғалап келіп ыраға,
Бір қозы іліп ап кетті
Құздағы қызын ұяға.
Екпіні құшті ер үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Ұядығы балаға.

Ыраға – таудың құлама
етегі.

Көрді де мұны бір қарға,
Желікті бір іс бастарға:
«Қозыны да тамақ деп,
Кім ап шықсын тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылып ашарға», –
Деді дағы, аралап,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалшылдаپ, дірілдең
Тырнағын салады,
Қанатын қайқайтып,
Әкетпек болады.
Бүркіттей емес екені
Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықластай бол ілінді.
Жалпылдаап, салпылдаап,
Қойшыларға көрінді.
Әддін білмес шіркінді
Құдай әбден қарғады.
Қойшылар көріп құлісіп,
Ұстап алды қарғаны.
Құрысын да шіркіннің,
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қимаған
Қанат, құйрық қалмады.
Бір жіпті берік бек байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын бол,
Кор болып сүйтіп қалғаны.

Әддін – құш, шама деген
мағынада.

Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске үмтүл!

1898

ШЕГІРТКЕ МЕН ҚҰМЫРСҚА

Шырылдауық шегіртке
Үршып жүріп ән салған.
Көгалды қуып гәлайттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыгүнгі жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй.
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң кетті үй.

Жылды жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайдада?
Суыққа тоңған, қарны ашқан,
Ойын қайда, ән қайда?

Оныменен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қызын іс болды.

Секіру қайда, сүрініп,
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып дән жиган
Құмырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:
– Қарағым, жылыт, тамақ бер,
Жаз шыққанша асыра!

– Мұнын, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылмап па ең?

– Мен өзіңдей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі ме?
Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?

– Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсан,
Селкілде де, билей бер!

ӘНШІЛЕР

Көршіні көрші шақырды,
Болды да сыйлап ас бермек.
Құлығын ішке жасырды:
Баланың әнін есіттірмек.

Балалар шулап, бақырды,
Ынтасы – даусын білдірмек.
Қонақтың күйін қашырды,
Басты ауыртты көп дүрмек.

Алды-алдына кетеді,
Қосылмайды әндері.
Құлағынан өтеді
Құр айғай салған сәндері.

– Япырмай, көрші-ай, не қылды?
Бас ауырды, қаңғырды.
Құлағын басып жалынды,
Қойғыза көр деп құрғырды.

– Тым-ак даусы күшті екен,
Бекер де емес сенікі.
Сүйтсе де арақ ішпеген
Есті үлдар ғой менікі.

Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Кисыны жоқ қышқырған не еткен тантық!

/898

АЛА ҚОЙЛАР

Бір таудағы хайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екен әуел бастан.
Әділ атақ алмақшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан.

Онысы рас, басында тәуір болған,
Сөйтсе де кімді бұзбас бақ антүрган.
Алдынан жан шықпаған патшамыздың
Ала қойды көргенде көзі ауырған.

Ала қойда кінә жоқ жүннен басқа,
Қойдан қашып шығыпты патша тасқа.
Көрсө қаза тұрады аза бойы,
Болмады бұған айла ойламасқа.

Тұрды патша қайғырып үайым жеп:
«Ала қойды болады қайткенім еп?»
Аю, тұлкі – қасында үәзірлері,
Кеңеседі оларға «қайтемін?» – деп.

Қолбаң етіп, қорс етіп сөйлемді аю:
– Батыр патшам, не керек көп ойлану?
Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойдың – қырып салу.

Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып:
– Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып.
Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаман аттан қорқамын, кетсе шығып.

– Бекер қан төктірменіз, әділ патшам,
Сөкпеңіз, – деді тұлкі, – мен сөз айтсам.
Оңаша бір өзенде қойға беріп,
Қайрақында семіртіп, кең жайларатсан.

Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз,
Жаманды жақсыменен тең көріңіз.
Ала қой қорыққаннан өзі азаяр,
Қойышылыққа қасқырды жіберіңіз.

Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ,
Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ.
Жақсы сөзбен біреуге тапсырған сон,
Жаман аттан боласыз сіз дағы аулак.

«Құп» деді, оны арыстан қабыл көрді,
Қасқырға «жақсы бақ» деп жарлық берді.
Ала түгіл ағынан тыныш бопты,
Тұлкінің айтқанындағы қылыш еді.

Тұлқінің айтқаны рас, жұрт — ақылсыз,
Көре салды қасқырдан баяғы арсыз.
Антұрандық тұлқі мен арыстанда,
Ол болмаса, не қылмақ қасқыр жалғыз?

1898

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқия тілдің жаманын,
Қошеметшілердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Ептең айтса, ересің,
Артынан өкінсөң де пайды жоқ.

Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір құн қарғаға.
Алып ұшып барды да,
Қонды бір биік ағашқа.
Үлкен олжа емес пе
Ірімшік деген қарны ашқа?
Бір жеп алып, шүкірлік
Қылайын деп аллаға,
Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді,
Бір қу тұлқі сорына
Жақын жерде жүр еді,
Ішіне сақтап құлығын,
Ептең барып барлайды,
Бұлғақтатып құйрығын,
Қарғаның көзін алдайды.
Тәтті тілмен, тәтті үнмен
Сөйлесуге айналды:
«Қарағым, не еткен сұлу ең!» –
Деп таңырқап таңданды, –
«Не еткен мойын, не еткен көз,
Осыдан артық дейсің бе
Ертегі қылып айтқан сөз?
Қалайша біткен, япымай,
Мұрныңыз бен жүніңіз!

Періштенің үніндей
Деп ойлаймын үніңіз.
Осы көрікпен, бұл жұнмен,
Әншілігің белгілі,
Ұялмай, қалқам, бір сایра,
Біз де алалық үлгіні.
Құс төресі біздерге
Сіз боларсыз бір құні».
Басы айналды қарғаның
Сүмның айтқан сөзіне.
Қуанғаннан бертініп,
Бір мастиқ кірді өзіне.
Өзіне біткен өңешін
Аямастан қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті,
Іс бітті, қу кетті.

1898

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

Боктықта талтаңдал,
Жан-жаққа жалтаңдал,
Бір карға жүр еді,
Бір жатқан ірімшік
Көзіне түседі,
Көңілі өседі.
Ірімшікті көрінген
Тістеп ап үшады.
Бір ағашқа қонды да,
Асықпай жемек болды да,
Мазатсып қарады
Онына, солына.
Ағашқа қонып, қаранып,
Қанатын, жұнін тараңып,
Болмақшы еді мәз-мейрам,
Дейтін емес ку қайдан,
Жем іздең бір тұлқі
Кездей келді сорына.
Ағаштан төмен түспеген,
Ірімшікті тістеген
Қарға түсті көзіне.

Қу құмар ақымаққа
Алдап, арбап соқпаққа
Кеңеседі өзіне.
Жуасып, жабырқап,
Таң қалып, таңырқап,
Қарады жүзіне.
Қараши залымның,
Бұл жұртқа мәлімнің
Алдаған сөзіне:
– Есен-сау жүрсіз бе?
Ақынның төресі?
Көп жерден белгілі
Тегін құс емесі.
Жұніңіз, үніңіз,
Мұрныңыз, көзіңіз,
Құлаққа көп тиген
Мақталған кеңесі.
Басынан өзгеше
Бітіпті денесі.
Көп жерден, қалқам-аý,
Құмарым тарқамай,
Сізді іздең келіп ем.
Сүйінсін құлағым,
Тарқасын құмарым,
Әніңе бір салшы,
Асық бол келіп ем.
Мақтауға есіріп,
Барынша көсіліп,
Үрғалып қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.
Тап етті, шап етті,
Ап кетті қу тұлқі.
Антұрған, сол тұрған
Жерінде бол құлқі.

1898

БАҚА МЕН ӨГІЗ

Қарасан, тым-ақ көп
Көре алмас іші тар.
Несі артық, бізден деп,
Салыспақ жұрт та бар.

Су ішкелі бір өгіз
Барып еді бұлаққа.
Бақалар қорқып, тарбактап
Қашып шықты әр жаққа.

Бақаға өгіз таумен тен,
Ұшып кетті зәресі.
Мақтаншақтың, сен көрсөн,
Бақада екен төресі.

Өз-өзінен бір бақа
Күшенді де, бөртінді.
Қарны үлкейді қампайып,
Өгіздей болам деп ісінді.

Қасындағы жолдасқа:
«Қарашы, – деді, – сен бізге!
Қиын ба екен үлкею,
Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндін, кебіндін,
Сонда да не пайды?
Түрі жат өгіздін,
Сен қайды, ол қайды?»

Күшенді кеп кіжініп,
Келгенінше шамасы,
«Өстім ғой!», – деп ісініп,
Дейді: «енди бір қарашы!»

Қарады да: «Дәнeme
Болған жоқ қой, қой!» – деді.
Қызып алған антүрган
Айтқан сөзге көнбеді.

Ыңқыл қағып, тыптырлап,
Күшенді де, бөртінді.
Іш жарылды сыйтырлап,
Мақтанам деп өзі өлді.

Таласпа, жаным-ай,
Қолыңнан келмеске.
Боларсың бақадай,
Көп түссен егеске.

ПІЛ МЕН ҚАНДЕҢ

Көшеден піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көріпті хайуанды мұндаі түрлі.
Көрсеткелі ап жүрген жануарды
Тамашалап, артынан жүрт боп ерді.

Көшеде кез боп бір қанден
Ұмтылды пілге шаптығып.
Шаңқылдал үрді ерленіп,
Тартынбай ұрысар жан шығып.

Қанденге бір ит кездей боп
Деді: «Әліңді білсеңші,
Пілмен ұрысар сиқың жоқ,
Мазақ болмай, қой, көрші!

Қырқылдал қалдың, не бітті?
Әуре болмай, қой! – деді. –
Сен бұлқындың, ол кетті,
Жан деген жоқ ол сені».

«Мен де соны білемін,
Сондықтан ер боп келемін.
Ұрыс, соғыс қылмай-ақ,
Ер атанаң көремін.

Жүрт мұнымды көрмей ме?
Батыр атақ бермей ме?
Қой, бұл қанден – ер шіркін,
Пілге де үрген демей ме?»

1898

ЕСЕК

Қырық-елу қос бір жерден
Қайтқан екен керуендер.
Мал айдал барып әр елден
Сауда қылып жүргендер.

Алтын артқан бір есек
Соларменен келеді.
Ол жай жүрсе, жүрт та жай,
Ол желсе, жүрт желеді.

Тамам қостың байлары
Маңайынан кетпейді.
Қошемет қылып бәрлері
Шомын да жөндеп ерттейді.

Ортага алып әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды.
Бірі сүйіп құлактан,
Бірі жұнін сипайды.

Сылап-сипап, қадірлең,
Беретүғын жем де артық.
Есер шіркін есіріп,
Болып алды тым тантық.

Көш бойы жұрт қасында,
Өзгемен жұмыс жок.
Атты теуіп, адамды
Тістесе де сөгіс жок.

«Құдай, аман сакта, – деп, –
Жарда, суда!» – бата алған.
Еркелетіп ат қойып,
«Жаппарқұл мырза» аталған.

Алтын үсте жүргенде,
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек
Өзгеше тудым деп жүрген.

Алтынды бір күн бай алды,
Есектен жұрт та түңілді.
«Жаппарқұл» аты жоғалды,
Боқ тасуға жегілді.

Қарасаңшы бойыңа,
Ұзын құлақ қалпың ғой.
Жұрт ергені соңыңа –
Үстіңдегі алтын ғой.

В. А. КРЫЛОВТАН

* * *

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,
Бас ұрып қара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғустың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабак түскен, –
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О дағы білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлек-ті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан құдер үздік.
Жылы жүрек сұыды, жара түсті,
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін.

1898

Я. ПОЛОНСКИЙДЕН

* * *

Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндей-ақ қарап бақшы.
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып ғаламға тарамақшы.

Жан шөлдер өзіндеімен танысқанша,
Бірінен бірі үлесіп алышқанша.
Құмарланар, сүйісер жүрек тауып,
Қытықсыз қызықпенен бас қосқанша.

Жүрттың сөзі: тағдырға адам көнбек,
Бір антүрган еріксіз мезгіл келмек.
Осы сенің қызығын, қуанышың
Сағымша жоқ боп кетіп түгесілмек.

Бейне бір сол қазынаны бір жау алмақ,
Жүректің кен дариясы құрып қалмақ.
Суық ақыл жүрекке бүйрек жазып,
Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Жүрегін пайдасы үшін жүрт ұсатпак,
Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпак.
Оны сатып, ол кімді уатады?
Оның өзін тағы да кім уатпак?

Жүрт айтқан сол ант мезгіл келсең керек...
Мен де пенде, амалсыз көнсем керек.
Қызығы зор қайран дос, қайран тату,
Сендер өлдің, мен дағы өлсем керек!

1899

И. А. БУНИННЕҢ

* * *

Қорқытпа мені дауылдан,
Дүрілдеп тұрса тау мен сай.
Шатырлап тұрган жауыннан
Жарқылдап тұрса тұскен жай.

Көк торғындаý аспан-көк,
Білемін, жайнап ашылар.
Исі аңқыған бәйшешек
Тұрленіп жерді жасырап.

Қорқытпайды қар мен мұз,
Өзге нәрсе қорқытты.
Ойсыз, доссыз, бақытсыз,
Жыбырлакпен өмір өтті.

Сондықтан қайғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге,
Атасы басқа, өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде.

/893

КАРА СӨЗДЕР

БІРІНШІ СӨЗ

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әүрешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыңдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көнілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтүғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-құнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұндасып шер тарқатысада кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік.

Софылық қылып, дің бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көнілде, не көрген қуніңде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсө, құлуші еді: «ненеңді үрайын, кең қолтық, шұлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боктасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп. Ногайды көрсө, оны да боктап құлуші еді: «түйеден қорыққан ногай, атқа мінсе – шаршап, жаяу жүрсе – демін алады, ногай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ногай, қашқын ногай, башалшік ногай» деп. Орысқа да құлуші еді: «ауылды көрсө шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп.

Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп.

Сонда мен ойлауши едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антүрған, жаман келеді еken, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір ұлken қызық көріп, қуанып құлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әүре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдал кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Ұлken байлар да, ұлken молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ногайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін құтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасық казак», – деп үйінен қуып шығарады. Оның бәрі – бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері. Орысқа айттар сөз де жоқ, біз құлы, күні құрлы да жоқпыз. Бағанағы мактан, бағанағы қуанған, құлғен сөздеріміз қайда?

Башалшік – ұсақ сауда-гер.

Ахиреттігін – бұл жерде әлген кісіні орайтын кебін мағынасында.

Сәнің шақшы – лас, былғаныш.

ҮШІНШІ СӨЗ

Қазақтың бірінің біріне қасқунем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтүшінің, рас сөзі аз болатүшінің, қызметке таласқыш болатүшінің, өздерінің жалқау болатүшінің себебі не? Нәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаган: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсак, өзі тоýымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым – солар секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейісе, малшыларға бақтырмак, өздері етке, қымызға тоýып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмак. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметінен біреудің қыстауын сатып алмақ, етеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек – әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейісе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізben қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де етеп мал жиуға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жигандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап, сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шалты, талады» деген әртүрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание – тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші күәлар да әлдеқашан дайындал қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын күтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сottы адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі күлшік, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң,

Уголовный (орыс.) – қылмысты.

Дознание – жаупапқа шакыру.

момынды қадірлемейді, өзіндеі арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «кісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «кісінің тұзулігінен жетпессін, кісінің амалшы, айлалылығынан жетерсін» деген сөз. Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындал қалып, тағы болыс болып қалуға болар маекен деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға тәмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі – қызметкүмар қазақ балаларына образование беруге ол да – пайдалы іс, екінші – назначениемен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уә және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Құлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзтергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтүғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жааралық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – так болмаса, жүп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінген-дікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қалмай, екеуі екі кісіні билікке таңдал алып, үстіне біреуді посредникке сайлап алып, біте берсе; егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді.

Образование – білім.

Назначениесімен – қызметке тағайындау.

Жеті жарғы – Тәуке ханның заңының жеті ережесі.

Посредникке – екі жайына бірдей адам сайлап алу деген мағынада.

ТӨРТІНШІ СӨЗ

Ғағыл (араб.) – бейқам, салак, алғасар.

Ахирет (араб.) – арғы дүние, о дүние.

Кәніш (парс.) – іс-әрекет, жұмыс әрекет.

Харекет (араб.) – әрекет, іс, жұмыс.

Ғибрат (араб.) – өнеге, үлгі, сабак.

Әрбір байқаған адам білсе керек: құлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғағыл көп өтетүғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыраттуғынын. Бұлай болғанда, құлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғағыл көп өткізіп отырса керек. Осындағы ғағылдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі құлмей жүргуге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығына уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз құлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмак, ол өзі де – бір антүргандық. Және әрбір жаман кісінің қылышына құлсен, оған рахаттанып құлме, ыза болғанынан құл, ызалы құлкі – өзі де қайғы. Ондай құлкіге үнемі өзің де салынбассын, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып құлсен, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп құл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Көп құлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір құлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, колдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай құлкінің әнін сәнделеп, әдемішілік үшін құлетін бояма құлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұз дүниенің рахатының кайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мактап, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылышқен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумак, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсан, кара жер де береді, құр тастамайды.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазактар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы – жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десен, мақалдарынан танырсың: әуелі – «Тұстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бері азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым – береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындағы сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді еken, мал үшін қам жейді еken, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді еken, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ еken, бермесе оныменен жауласпақ еken. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді еken. Әйтеуір ұрлық, құлық-сұмдық, тіленшілік, соган ұқсанған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек еken.

Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан коркушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды еken. Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды еken. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талат-пасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді еken. Іздеген еліміз сол ма?

Мағлұм (араб.) – мәлім, белгілі.

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады – білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік – ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәүлет ортақ болса еken дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздене не керек? Жок, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсан, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, антүргандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдарап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеүір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды – тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жок, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырыска дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Қекірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсан да, қекірегің өлі болса, ақыл табуға сөз үға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тاماқ, әзір ас,
Сыртың – пысық, ішің – нас,
Артын ойлап ұялмас, –

болып жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бүйрықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТИНШІ СӨЗ

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезben туады: біреуі – ішсем, жесем, үйқтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Нәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем еken демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарал, тамағына, бетіне басып қарал, сырнай-керней болса, дауысына үмтүліп, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу құлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем еken, көрсем еken, үйренсем еken деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген сон, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Әзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем еken дегенде, үйқы, тамақ та есімізден шығып кететүғын құмарымызды, ержеткен сон, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиган қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас үрғыза керек еді. Жок, біз олай қылмадық, ұзактай шулап, қарғадай барқылдал, ауылдағы боктықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр еken. Ержеткен сон, күш енген сон, оған билетпедік. Жанды тәнге бас үрғыздық, ешнәрсеге көнілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көніл айтып тұrsa, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көнілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, үқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсін!» – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұrsa үқпаймыз.

Көкіректе сәуле жок, көнілде сенім жок. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта, бала күнімізде жақсы еkenбіз. Білсек те, білмесек те, білсек еken деген адамның баласы еkenбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді, насиҳатты кім тыңдайды?

Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйренейін, насиҳаттыңдағын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге ұлғі беріп, ақыл айтарлық-пызы деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзөрлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдастын және тыңдағын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бұлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бұлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығында, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, ададық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жүртү, білім, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тоіғызбақ; саудасын жиғызбақ, құзеттірмек, бақтырмак, ұры-бәрі, қыс, сұық-сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп мақтанға орналастырганша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сүм-сүркия өздері де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жұнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрганда, білім, ғылым, ақылды не қыласын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұны болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім – қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уә әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, көнілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көнілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кенестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқан-ның бірін тұттай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бәтен бір себептен бе? – еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансан, ызалана алмаймын. Құлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, құлгенім өз құлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. Қайратты құнімде қазақты қыып бәтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұл да жақсы, өлер кезде «әттегене-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫҢШЫ СӨЗ

Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, картайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы – қызық, жаманы – қүйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десен, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсан, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе-өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің – балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десен, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құткаарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десен, о да – бір бос сөз. Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші – балаң мейірімді болып, асыраптық болып туа ма, жоқ па? Үшінші – малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары – ол да екі талай. Хош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәнді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соныра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Бокта!» деп, біреуді боктатып, «кәпір – қияңқы, осыған тимендерші!» деп, оны мазаттандырып, әбден тентектікке үретіп қойып, сабакқа бергенде, молданың ең арзаның іздеп, хат таныса болады деп, қу, сүм бол деп, «пәленшешің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендеймей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр қүтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымай-

сың. Ол ғылымды оқыса, үгарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, тұңілмеі іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі – біреуден қорқытып алсан, біреуден жалынып алсан, біреуден алдап алсан болғаны, іздегенің – сол.

Бұл – құдайдан тілеген емес. Бұл – абыроын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Хош, сұйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасан, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, қүйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды. Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң, тағы қайыршылыққа түседі.

Ғибадат (араб.) – қызмет жасау, құрметтеу, табыну, құлшылық жасау.

ОҢ БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі – ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байымын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Карапайым жүрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсөң бек боласын, бүйтсөң кеп боласың, бүйтсөң кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к...н қыздырып алып, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар пәлі-пәлі, бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылынды соғайын, дауынды айтайын деп, қай көп бергенге партия-лас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жүртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздең, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жүрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, ададықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да онай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретүғын, азатүғын байларды кім тыяды?

ОҢ ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса еken. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе еken. Әуелі – иманның иғтиқадын махкемлемек керек, екінші – үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уа-ләкин, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәләт табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүрген көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға үқсайды. Құзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдал жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

Ләкин (араб.) – бірақ.

Иғтиқад (араб.) – сену, нану.

Махкемлемек (араб.) – берік, мықты, орнықты.

Уа-ләкин (араб.) – ал, бірақ.

Кәмәләт (араб.) – рухани даму, толықтыру.

ОҢ ҮШІНШІ СӨЗ

Аллаңу табарака уа тағала (араб.) – иғі тілеккө жолдаушы ұлы тәнір.

Шәриксиз (араб.) – көмекші, серік, бұл жерде жалғыз, бір өзі тен келмейтін, бірдей келмейтін мағынада.

Саллалаңу ғалайни үәссәләм (араб.) – Алла оған иғі тілек тілеп, сәлемін алсын (Мұхаммед пайғамбардың аты атап-ғаннан кейін айтылатын құрметтеу сөйлемі).

Испат (араб.) – нактылау, дәлелдеу, анықтау.

Иман (араб.) – сенім (құдайға сену).

Иман тақлиди (араб.) –
1) біреуге еліктеп сену;
2) дәстүрлі.

Ғафу (араб.) – кешу, кешіру.

Шағағат (араб.) – корғау, жәрдем ету, көмектесу.

Иман деген – алла табарака уа тағаланың шәриксиз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа әр түрлі бізге пайғамбарымыз саллаған ғалайни үәссәләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, инанмақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсे керек. Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның ҳақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел – испат қыларға жараса, мұны якини иман десе керек. Екінші – кітаптан оку бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көнілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман тақлиди дейміз.

Енді мұндай иман сақтауга қорықпас жүрек, айнымас көніл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жок, тақлиди иманы бар деуге беріктігі жок, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, акты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететүүн кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын. Әрнешік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жок. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пендеп құдай тағала кеңшілігімен кешеді дағы демесін, оның үшін құдай тағаланың ғафуына яки пайғамбарымыздың шағағатына да сыймайды, мүмкін де емес. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «құдай тағаланың кешпес күнәсі жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пendenің жүзі құрсын.

ОҢ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса иғі еді демек, бұлар – жүрек ісі. Асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, үағада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараган, әділлітті ақыл мойындаған нәрсеге, қын да болса, мойындау, әділлітті ақыл мойындаған нәрсеге, оңай да болса, мойындау – ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры – әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жүрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі – пәлелеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратуғын сөздері. Әйтпесе құдайға терістіктен, не ар мен үятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?

ОҢ БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі паркын көрдім.

Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық қөрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлак, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таптай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші – әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне, жетержетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төніректегі қараушылардың көзін ашып, «кананы-мынаны» дегізіп, бойды сыннататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сыннатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бәркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісішке шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіннен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгенінді өзің де білмей қалыптысың?

ОҢ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ құлшылығым құдайға лайық болса екен деп қам жемейді. Тек жүрт қылғанды біз де қылып, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді. Саудагер несиесін жия келгенде «тапқаным осы, біттім деп, алсаң – ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтүғыны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болады дағы, тілімнің келмегенін қайтушы еді» дейді. Оның тілі өзге жүрттан бөлекше жаратылып па?

1893

ОҢ ЖЕТИНШІ СӨЗ

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: «Ей, ғылым, өзің де білесің ғой, дүниеде ешнәрсе менсіз кәмелетке жетпейтүғының; әуелі, өзіңді білуге ерінбей-жалақпай үйрену керек, ол – менің ісім. Құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей-жалақпай орнына келтіrmек те – менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтүғын, күнәкәрліктен, көрсекқызыар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратүғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатүғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады?» – депті.

Ақыл айтыпты: «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетүғын – мен, сенің сөзінді үғатүғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды еken, залалдан қаша алмайды еken, ғылымды үғып үйрене алмайды еken, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?» – депті.

Онан соң жүрек айтыпты: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тараиды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңип жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың, күй-жәйі қандай болып жатыр еken деп ойлатып, жанын ашытып, үйқысын ашылтып, төсегінде дәңбекшітетүғын – мен. Үлкеннен үят сақтал, кішіге рақым қылдыратүғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритүғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулас кететүғын – мен, әділет, нысал, үят, рақым, мейірбаншылық дейтүғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» – депті.

Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдал болып, айтыпты:

– Ей, қайрат, сенің айтқаныңың бәрі де рас. Ол айтқандарыңынан басқа да көп өнерлерінің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтүғыны да рас, бірақ қаруыңа қараң қаттылығың да мол, пайдан да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік үстап, кейде жамандықты берік үстап кетесің, соның жаман, – депті.

– Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңың бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтүғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен түрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсылыңың, жаманның екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, – депті. – Сен үшеуінің басынды қоспақ –

Нәфсі (араб.) – 1) жан, рух; 2) тілек, нәпсі; 3) адам; 4) мағына, мазмұн.

менің ісім, – депті. – Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

– Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіне жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет, – деп үқтырып айтушының аты ғылым екен. – Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсандар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, – депті.

ОҢ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көніліне қуат тұтып, тым айналдырмак – кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылышы болады: бірі бет-пішінін, мұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, қолын тарактап әуре болмак. Біреуі атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін құйдіріп, өзінен кейіншілерге «әттең, дүние-ай, осылардың атындаіт мініп, киіміндегі киім кигеннің не арманы бар екен?!» – дейтүғын болмаққа ойланбак.

Мұның бәрі – масқаралық, ақымақтық. Мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы – қын іс. Кербез дегенді осындаі кер, кердең немеден безіңдер деген сөзге ұқсатамын. Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық.

1893

ОҢ ТӨҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады. Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап үғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? Осындағы сөз танымайтын елге сөз айтқанша, өзінді танитуғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан еken, сол секілді сөз болады.

ЖИҮРМАСЫНШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгерілмейді. Пенде де бір іс бар жалығу деген. Ол – тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсөн де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, құлқіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көнілі бұрынғыдан да сүйі бастайды. Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық ғұмырының баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырынның шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

Ғанибет (араб.) – олжа, табыс.

ЖИЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы – киын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын ұлкендік деп атایмын, біреуін мақтаншақтық деймін. Ұлкендік – адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындағы жарамсыз қылыштардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем еken деп азаптанады. Екінші, мақтаншақ деген біреуі «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, өуелі іс еken деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол – надан, ләкин надан да болса адам. Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, я ауылына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол – наданның наданы, ләкин өзі адам емес.

Жатқа мақталсам еken деген елім мақтаса еken дейді. Еліме мақталсам еken деген ағайынның мақтаса еken дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

ЖИЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десен, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жұз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп, ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандастып, ойсыздарға қойын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сұттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десен, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер к...не құрым киізді тұзға малышып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десен, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десен, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десен, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Құлық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Фаріп-қасар бишараны құрметтейін десен, жатқан туýеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды кү мен сүм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын. Енді, әлбеттә, амал жоқ, момындығынан «ырыс баққан дау бақпас» деген мақалмен боламын деп, бергенінен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң һәм соның тілеуін тілемесең болмайды. Соңан басқаны таба алмадым.

ЖИЫРМА ҮШІНШІ СӨЗ

Біздің қазакты ондырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар.

Оның қуанышы – елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса, қуанады. Айтады: құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? – деп. Оған құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болады дағы. Жұз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдың деген сөз болса, алдыңда неше ат бар деп сұрар, артында неше ат бар еді деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы – жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсаң болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп. Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тараі ма? Бірден тараі ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетүғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жок, жармысы арыса, жармысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен аузымыз сасық болушы еді деген жаман қүйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеши, көбіңнен қалма, сен де аузынды сасыта бер деп пе?!

Хикмет (араб.) –
даналық, акылдылық,
оішыл.

ЖИҮРМА ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар. Біздің қазақтың достығы, дүшпандығы, мақтасы, мықтылышы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа үқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Ұш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенін бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жүрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздел, өрістерлік күн болар ма екен? Әй, не болсын!.. Жұз қараға екі жұз кісі сұғын қадап жүрғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

1894

ЖИҮРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дарулахарап, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, құлық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Заарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсөн, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағасына кіреді, аса арсыздана жағынбайды. Дінге де жақсы білгендік керек. Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырынан бір қаққанға сатады. Тек майордың құлгені керек деп, к...і ашылса да, қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазакты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал енбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жүртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жүрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны, бір жағынан, бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаниң балалары да көп оқыған жоқ, қайта, кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және де кейір қазақтар ағайыннымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындаі жаман сөзді, құдайдан қорықпай, пенден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ. Экесі ел ақшасымен оқығанға әрен өкітады, өз малын не қылып шығарсын? Тұрасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме,

Дарулахарап (араб.) – соғыс, қауіпті, бүлінген, соғыс майданы.

Дағуа (араб.) – талас, тартыс, айтыс.

барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жүртқа рахат көрсете ме?

1894

ЖИҮРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызalandырсаң екен демек. Біреуді ызalandырмақ – шаригатта харам, шаруага залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәulet біліп қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат – кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те – кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетүғын нәрсе. Құшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін де біле тұра, жерге кіргендей болып я бір арамдығы, жамандығы шыққандай несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан білсөніз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады һәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Нәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұлады, ұяларлық нәрседен ұлмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсан, кейбіреуі «рас, рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Қөңілі, көзі жетіп тұrsa да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тиянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп, ойланып өздігінен тоқтаған адамды көрмессің.

1894

ЖИҮРМА ЖЕТИНШІ СӨЗ

(Сократ хакімнің сөзі)

Табарака уа тағала (араб.) – ігілікке бастаушы ұлы тәнір (Алла тағалаға әпитет ретінде айтылатын атау).

Бәйітшілігі (араб.) – өлең, жыр.

Хауаси (араб.) – Хауа ана. Хамса заһри (араб.) – бес сыртқы сезім. Тахкиқ (араб.) – іске асыру, ізденүү, тексеру, ойлану.

Бір күні Сократ хакім бір Аристодим деген ғалым шәкіртіне құдай табарака уа тағалаға құлшылық қылмақ тұрасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға құлуши еді.

– Эй, Аристодим, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? – деді.

Ол айтты:

- Толып жатыр, қазірет.
- Бірінің атын аташы, – дейді.

– Гомерге бәйітшілігі себепті, Софокле трагедиясы себепті, яғни біреудің сыйпатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын, – деп, соған ұқсаған неше онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

– Олай болса, кім артықша ғажайыптануға лайықты: жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайдығын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? – дейді.

– Соңғысы лайықты, – дейді, – бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса, – дейді.

– Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресін? – деді.

– Эрине, әшкере пайдага бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, – дейді.

– Жә, олай болса, адамды жаратушы хауаси хамса заһри бергенде, тахқиқ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере тұрғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзіктігінен керегіне қараң ашып, жауып тұрсын үшін қабак беріпті. Желден, үшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Мандаі теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлак болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмак, жаман іістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар

болса да, жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? – депті.

Сонда Аристодим тахқық ойлап тексергенде, адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббатыменен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

– Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақұлыхатты жас балаларына елжіретіп, үйірлітіп тұруын көргенде уа һәмма мақұлыхаттың өлімін жек көріп, тіршіліктे көп қалмақшылығын тілеп, ижтиһад қылуын көргенде, өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойла-мақтары – бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өңсін үшін. Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? – дейді.

– Ей, Аристодим! Қалайша сен бір өзіннен, яғни адамнан басқа-да ақыл жоқ деп ойлайсың? – деді. – Адамның денесі өзің жүрген жердің бір битімдегі құмына ұқсас емес пе? Дененде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындағы емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, соナン соң ие болдың. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтуғының көресін. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендейкпен бір нәрседен жарапан ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтуғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бір-біріне себеппен байланыстырылып, пендениң ақылына өлшеу бермейтуғын мықты қөркем законге қаратылып жаратылды, – дейді.

Ол айтты:

– Тахқық бұл айтқаныңың бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол құдайдың ұлықтығына іңкәрім жоқ. Бірақ сондай ұлық құдай менің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады? – деді.

– Ей, Аристодим! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамынды жесе, сенің оған қарыздар екендігіне де ұстаз керек пе? – деді.

Аристодим айтты:

– Ол менің қамынды жейтуғының мен қайдан білем? – деді.

– Жә, олай болса һәмма мақұлыққа да қара, өзіңе де қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей үғарлық қылып беріп пе? Адам алдың, артын, осы күнін – үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік тұрып, дүниені

Ғазиз (араб.) – I) қадірлі;
2) сүйікті.

Ижтиһад (араб.) – ынта,
жігер.

Тахқық (араб.) – рас,
дәлме-дәл.
Іңкәр (араб.) – қарсылық.

тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп жүр, бір өзіндеі хайуанды құлданарлық лайығы жок. Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша даркарлық, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен шығарлық қисыны бар? Бірак адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хиқметпенен өзге хайуанға сұltан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын өуелден алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? – депті.

ЖИҮРМА СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көнілі жақсылыққа мейілді, біреудің көнілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан яки бүйрекшінша болған іс деп. Жә, олай болса, біз құдай тағаланы айыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді құдай тағала бір антүрганға еңбексіз мал береді еken. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздең кісінің еңбегін жандырмай, қатынбаласын жөндең асырарлық та қылмай, кедей қылады еken. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, кор қылады еken. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады еken. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады еken. Тамам жұртқа бұзық болма, тұзік бол деп жарлық шашып, жол салады еken. Тұзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады еken. Осының бәрі құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз ғафур рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мұлік те – бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мұлқін өзі не қылса қыла береді. Оны айыпты болады дей алмаймыз десен, ол сөзің құдай тағаланың айыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі еken. Пенде пендеге өкпелейтүғын ешнәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр еken дейміз бе?

Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген еken. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрган жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсан болар, әйтпесе – жоқ.

Ғафур (араб.) – Алла, кешіруші, Алла тағаланың аттарының бірі.
Рахим (араб.) – мейірімді.

Ғибадат парыз (араб.) – міндет, парыз; сыйлау, күрметтеу, құлшылық ету.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымак түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсан, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жанынды қинап еңбекпен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал ізdemek – ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса, қар жанады», «Сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ» деген – ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атың-ның несі мұрат? «Жұз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып, мінбей-тұспей арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсекзызар сұмдығын қостагалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антүрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнанттың мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дүшпандық іс емес пе? Осындай білмestікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Әй, тәнірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсін, кімнің басы кімнің қанжығасында жұр, ол менің қазанымға ас салып беріп жұр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» – деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба? Әй, енесін үрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» – деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жұрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау: «қызылып қана қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратуғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарапы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына кәпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп айдындырайын деп айтып отырған күр домбытпасы болып, босқа қоқып отырса, соны не дейміз? Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатуғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тыын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі дағы.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Гибрәтлану (араб.) –
ұлғі, өнеге,
сабак алу мағынасында.

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірекі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде гибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: үайымсыз салғырттық, ойыншы-құлқішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – құллі ақыл мен ғылымды тоздыратуғын нәрселер.

1895

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылуышыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылmas.

Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндаі іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәүлет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көнілде бір рахат хұзур хасил болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махабbat пайда болады. Сонда әрбір естігенді, көргеніңді көнілің жақсы үғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көнілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бір-ак соған себеп қана қылмақ үшін үйренсен, ондай білімге көніліңнің мейірімі асырап алған шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көнілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа бола үйренбе, азырақ баҳас көніліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек баҳас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір баҳасшыл адам хақты шығармак үшін ғана баҳас қылмайды, жеңбек үшін баҳас қылады. Ондай баҳас хүсідшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндаі қиял өзі де бұзықтарда болады. Жұз тұра жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Баҳас – өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғурурлық, мақтаншақтық, хүсідшілік бойын жеңсе, ондай адам бойына қорлық келтіретүғын өтіріктен де, өсектен де, үрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші – әрбір хақиқатқа тырысып ижтиятынмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші – осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның

Хұзур хасил (араб.) – келген, оралған, нәтиже, мағына.

Бахас (араб.) – алдау, киянат жасау, біреудің адамгершілігіне сөз келтіру.

Хүсідшілік (араб.) – күншілдік, іштарлық.

Хирслану – ашқарктану, комагайлану, сараң болу, мақсат қою.
Ғурурлық (араб.) – менмендік, мансапқорлық, тойынғандық, тәқаппарлық.

Он тоғызыншы бабында – Абайдың рет саны бойынша отыз бірінші сөз.

Зинһаф (парс.) – абайла, сақ бол.

Гибрат (арраб.) – үлгі, өнеге, сабак.

Ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһарап, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әүелі – құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәүлеттің, төртінші – гибраттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы – ғылымды, ақылды сақтайтуғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсекқызыарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сезіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсен, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярга орны жоқ болған сон, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

1895

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адап еңбегін сатқан қолөнерлі – қазактың әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.

Әуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздел жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазактың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші – ерінбей істей беру керек кой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады.

Үшінші – «дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым», немесе «ғағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екеммін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, кү тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші – тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамак, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қыскан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады. Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп, соныменен табыс құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай?

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жүрттың бәрі біледі өлеңдегін және өлім үнемі қартайтып келмейтүғынын, бір алғанды қата жібермейтүғынын. Қазақ осыған да, амал жоқ, нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және һемманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне үқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп – бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін? Олар сендім десе де, анық сенген кісіге үайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егерде осы екеуіне бұлдыр сеніп отыrsa, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?

Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көнілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көнілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтүғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтүғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді дағы, мына кезі келіп тұрганда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десен, дүниеде жүргенде туысын, өсуін, тоюын, ашығуын, қайғын, қазан, дене бітімін, шыққан жерін, бармақ жерін – бәрі бірдей, ахиретке қарай өлійн, көрге кіруін, шіруін, көрден махшарда сұралуын – бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хаупін, екі дүниенің жақсылығына рахатын – бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірін бар ма, жоқ па?.. Біріңе-бірің қонақ екенсін, өзің дүниеге де қонақ екенсін, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына құндастік қылып, я көрсекзыарлық қылып, көз алартыспақ лайық па? Тілеуді құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен енбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек – ол құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар? Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылыми жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ой, тәнір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт – соларды қатар қойып, сұрап дейді. Дүниеде физзат үшін, сый-күрмет алмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір гана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қызып едіңдер, ол дүниен мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниен харап болған, сонымен қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда күрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіне ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жүртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?» деп.

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір гана менің разылығымды іздең малдарыңды, өмірлеріңді сарып қызып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Нәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафагат қылышадар!» – деп айтар дейді.

Махшар (араб.) – о дүниеде адам баласының күнәсі тексерілетін орын.
Физзат-хұрмет (араб.) – атақ, абырай, даңқ, құрмет.

Шейіт (араб.) – дін жолында өлген адам (жалпы соғыста өлген адам).

Шафагат (араб.) – көмектесу, сөзін сөйлеу, араша түсу.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Салаллаһу ғалайһи үәссәлләмнің (араб.) – Алла оған иғі тілек тілеп, сәлемін алсын (Мұхаммед пайғамбардың аты атальнан кейін айтылатын құрметтеу сөйлеме).

Хадис шарифінде (араб.) – Мұхаммед пайғамбардың ісі мен айтқан өсінеті жөнінде ерекше жазылған әңгіме-хадис.

Пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи үәссәлләмнің хадис шарифінде айтыпты: «мән лә ҳаяһұн үәлә иманун ләһұ» деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысдан ұялған секілді. Не шаригатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылышпай, ұялмас нәрседен ұялған мұндаі ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шаригатқа теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндаі ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байғұсқа не болады, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзінді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шаригатқа теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойынан шыққандығынан болады. Мұндаі ұят қылық қылғандығын-ды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзінді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндаі ұяты құшті адамдар үйқыдан, тамақтан қалатуғыны да бар, хатта өзін-өзі өлтіретуғын кісілер де болады. Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның сүйнен сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндаілайыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұяты болдым дедім ғой, енді нең бар?» дейді. Я болмаса «Жә, жә, оған мен-ақ ұяты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе «пәлененше де, түгененше де тірі жүр

ҒОЙ, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұлатамын десен, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

ОТЫЗ ЖЕТИНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл ұнғаны да болады, өшкені де болады.
4. Kicige біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бүзады.
5. Әкесінің баласы – адамның дүшпаны. Адамның баласы – бауырың.
6. Ер артық сұраса да азға разы болады.
Ез аз сұрап, артылтып берсең де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсан, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсан, алланың сүйген құлышың бірі боласың.
8. Сократка у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Гайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол – көп, ендеше көpte ақыл жоқ. Ебін тап та, жәнге сал.
9. Адам баласын заман өстіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват.
10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгени. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көpte, бірақ қызықта, ермек те көpte. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?
12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек – қайратсыздық. Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баян-дап қалады дейсін? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?
13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егерде аузынан қан ағызыса, домбыт мақтаншақ, я қорқақ.
14. Қуанбақтық пен бақ – мастықтың үлкені, мыннан бір кісі-ак к...н ашпайтуғын ақылы бойында қалады.
15. Егер ісім өнсін десен, ретін тап.
16. Биік мансап – биік жартас,
Ерінбей еңбектеп жылан да шығады,
Екпіндеп үшып қыран да шығады;
Жікшіл ел жетпей мақтайды,
Желөкпелер шын деп ойлайды.
17. Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел,

Алдыңғы толқын – ағалар,
Артқы толқын – інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер.

18. Бақпен асқан патшадан
Мимен асқан қара артық;
Сақалын сатқан көріден
Еңбегін сатқан бала артық.
19. Ток тіленші – адам сайтаны,
Харекетсіз – сопы монтаны.
20. Жаман дос – көлеңке:
Басыңды құн шалса,
Қашып құтыла алмайсың;
Басыңды бұлт алса,
Іздең таба алмайсың.
21. Досы жокпен сырлас,
Досы көппен сыйлас;
Қайғысыздан сақ бол,
Қайғылыға жақ бол.
22. Қайратсыз ашу – тұл,
Тұрлаусыз ғашық – тұл,
Шәкіртсіз ғалым – тұл.
23. Бағың өскенше тілеуінді ел де тілеіді, өзің де тілеісің,
бағың өскен соң – өзің ғана тілеісің.

ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Перзент (парс.) – үл, бала, үрпак, сәби.
Ядкар (парс.) – ескерткіш.

Хауас сәлим (араб.) – өзіндік дұрыс қасиет; өзіңе тән мінез-құлық.

Жәліб мәнфагат (араб.) – кіріс кіргізу, өнім түсіру, пайда алу.
Дәғғы мұзаррәт (араб.) – 1) шығынды төлеу, залалды төлеу; 2) залалдыдан кашу, залалдыны ұнатпау.
Бәһра (парс.) – пайда, нәтиже, үнем.

Иман иғтиқад (араб.) – дінге сеніп табыну.

Кәмәләт (араб.) – жетілу, толыру.

Ей, жүргегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам үғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар қалдырайын. Үіқыласпенен оқып, үғып алыңыздар, оның үшін махаббатың төлеуі – махабbat. Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, үғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмак әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі ізdegендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Соңан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфагат дәғғы мұзаррәтларны айырмактық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жок, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады – ешбір бәһра болмайды.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хаттә иман иғтиқадқа да қиянатпенен болады. Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығының көмәләт таппағы – қынның қыны. Себебі алла тағала өзі – хақиқат, растықтың жолы. Қиянат – хақиқат пен растықтың дүшпаны. Дүшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көнілде өзге махаббат түрғанда, хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – алланың ғылымы емес, һәмманы білетүғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі ізdep тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егерде адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты құлағыңды

көй. Әуелі дін исламның жолындағы пендeler иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарамызы Мұхаммед Мұстафа салаллағы ғалайғын үәссәлләм оның тара-пынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті? Сен алла тағалаға алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесен де, алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсөн, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десен, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алууды білмек керек.

Сіз «Әмәнту биллаһи кәмаһу би әсмайғын үасифатиғи» дедіңіз. Ол есім аллалар һәмма ол алла тағаланың фигыл ғазимләрінің аттары, олардың мағынасын біл һәм сегіз сифат затиялары не деген сөз, кәміл үйрен. Өзінді оның құлы біліп, өзіңе мұслим ат қойып, тәслим болғанына раст боласың да. Өз пигылдарыңды соған өз халінше үқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға үқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, үқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмак. Оның үшін алла тағаланың сипаттары: Ҳаят, Ғылым, Құдірет, Басар, Сәмиғ, Ирада, Қәлам, Тәкин. Бұл сегізінен алла тағаладағыдай кәмәлат-ғазамат бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты. Жә, біз өзіміздің бойымыздары сегіз зәррә аттас сипатымызды ол алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бүрғызып, өзге жолға салмақпенен біздің атымыз мұслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән ағламланған фигыл құдаға фиғлымызды ертпек неменен табылады, қалайша табылады, оны білмек керек. Ол – алла тағаланың заты, ешбір сипат-қа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымақта керек. Егерде ол сипаттар бірлән тағрифламасақ, бізге мағрифатулла қиын болады. Біз алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды. Біз алла тағала «бір» дейіміз, «бар» дейіміз, ол «бір» демеклік те – ақылымызға үғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкинаттың ішінде не нәрсенің ужуді бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске айтылатұғын бір қадимге тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам алла

Әмәнту биллаһи кәмаһу би әсмайғын үасифатиғи (араб.) – мен Аллаға, сол сияқты оның есімдері мен құдіретті сипаттарына сенемін.

Фигыл ғазим (араб.) – ұлыс.

Сифат затия (араб.) – ерекшеленген сипат, өзіне лайықты мешікті сипат (қасмет).

Мұслим (араб.) – берілу, сену.

Тәслим (араб.) – берілу, сену.

Хаят (араб.) – өмір, тіршілік.

Құдірет (араб.) – құш, құдірет.

Басар (араб.) – түсіну, білу, қабылдау.

Сәмиғ (араб.) – естуші, тыңдаушы (Алла тағаланың есімінің бірі).

Ирада (араб.) – тілек, мақсат, қалau.

Қәлам (араб.) – сөз, тіл.

Тәкин (араб.) – тұдыру, жасау, бар қылу.

Кәмәлат-ғазамат (араб.) – үлкен жетістік, құрделі толығу.

Зәррә (араб.) – кішкентай, заттың бір бөлігі.

Ағлам (араб.) – белгі, сипат.

Фигыл (араб.) – әрекет, пигыл.

Тағриф (араб.) – түсіндіру, анықтау.

Мағрифатулла (араб.) – Алланы тану, білу.

Хакім (араб.) – әкім, да-нышпан.

Мүмкіннат (араб.) – болуы мүмкін нәрселер, мүмкіншілік.

Ужуді (араб.) – болу, өмір сүру, болмыс.

Хадис (араб.) – әңгіме, пайғамбардың не сөзі, не өмірі туралы әңгіме.

Қадим (араб.) – ескі, кене.

Субутия (араб.) – орныкты, дәлелді, тұракты.
Әсма-и хұсна (араб.) – көркем, жақсы есімдер.
Затия (араб.) – өзіне лайық, меншікті.
Фиглия (араб.) – нақтылы.
Шарх (араб.) – түсінік (түсіндіру), ашу, анықтау.
Хаят (араб.) – өмір, тірлік.
Құдірет олула (араб.) – құдіретті болу, күшті болу, қабілетті болу (Олды (болды) – онтүстік түрік тайпаларынан ауыскан кітаби тілдің әсері).

Әзали (араб.) – ертеден, мәнгі, баки.
Әдәби (араб.) – әдеби, мәдени, әдепті, рухани.
Һәмишә (араб.) – кәдімгі, жалпы, халықтық, казаша һаммәсі, кейбір түрік тілдерінде – һәммәші.

Ниょят (араб.) – өлшеусіз, шексіз.
Гафләт (араб.) – ұқыпсыздық, кателік, қалып калу.
Саниғын сұнғатына (араб.) – жақсылық жасашуы (жақсылық іс істеуші).

Тәбиғ (араб.) – еруші.
Матбуғ (араб.) – ерітуші.
Тариф раббы (араб.) – Алланы тану, білу.
Лагаиru үәлә һүә (араб.) – басқа да емес, (оның) өзі де емес.
Жамиғат (араб.) – жиын, үйим.
Батыл (араб.) – теріс, кате.

тағаланың ішінде, құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз субутия сипаттары бірлән, уә тоқсан тоғыз Әсма-и хұсналар бірлән білдірген. Бұлардың һеммасы алла тағаланың затия субутия уә фиғлия сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға шарх. Ол алтауының бірі – хаят, яғни тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым, құдірет сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет олула боларлық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады: хаяты – мағлұм, бірі – ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге харекет бермейді. Һәммаға харекет беретүғын өзі. Ол ирада ғылымының бір сипаты көләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретүғын құдіреті және басар, сәмір, яғни көруші, есітуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлакпенен емес, көргендей, естігендей білетүғын ғылымының бір сипаты. Бірі – тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, алла тағаланың сипаты өзіндегі қадім, һәм әзали һәм әдәби болады да, һәмишә барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдірет сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ол ықтиярсыздық алла тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі – құдіретіне ғана бір шарх. Бұл ғылым, құдіретте ешбір ниょятсіз, ғылымында ғафләт, құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ. Саниғын сұнғатына қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпенен жаразтырып, қандай құдіретпенен орналастырган, ешбір адам баласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл – хүкімші, қайрат, қуат – қызмет қылушки еді. Соған қарап ойлайсың: алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: ғылым, құдірет – біздің үғуымызға ғана екі хисап болмаса, бір-ак ғылымды құдірет болуға тиіс. Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ, бірі матбуғ боладығой. Бұл болса, тариф раббыға жараспайды. Сегіз сипат қылып және ол сипаттар «Лагаиru үәлә һүә» болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылышып, иттифақпенен құдай болған болады. Бұлай деу батыл, бір ғана құдірет пендеде болған қуат; құдірет ғылым ақылдан басқа болатуғын, алла тағалада болған құдірет – ғылым һәм раҳмет. Ол – раҳмет

сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, алла тағаланың Рахман, Рахим, Fafur, Уадуд, Хафіз, Сәттар, Раззак, Нафіғ, Уәкіл, Латиф деген есімдеріне бинаән бір ұлығ сипатынан хиссалтауға жарайды. Бұл сөзіме нақлия дәлелім – жоғарыдағы жазылған алла тағаланың есімдері. Faқлия дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бір пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды жаратыпты.

Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтын қылып, һем олардан махшарда сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың һеммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан. Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һем ғадаләт һем махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, ісін алып ләззаттанғандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, заардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келмestей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтыраплық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе? Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе? Ақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұл шығарады еken, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырактарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбаттәттерді өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр еken. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жұнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, құшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар икрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін – һеммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жок, бәрі – адам баласына таусылмас азық.

Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздықпенен бұл хайуандардың

Алланың атаулары: Рахман (араб.) – жарылқаушы, мейірімді; Рахим (араб.) – кешіруші, мейірімді, жан ашуышы; Faғur (араб.) – кешіруші; Уадуд (араб.) – сүйікті, суюші; Хафіз (араб.) – корғаушы, кешіруші, ара тұруши; Сәттар (араб.) – кешіруші, ара тұруши; Раззак (араб.) – несібе беруші, ырызылғы беруші; Нафіғ (араб.) – косымша несібе беруші, пайда беруші; Уәкіл (араб.) – үәкіл, басқарушы; Латиф (араб.) – жаксылық жасаушы, мейірбан, қайырымды.

Бинаән (араб.) – негізделген, орнатылған.

Нақлия (араб.) – дәстүрге сүйенген ғылым, дәстүрлі сөздер.

Faқлия (араб.) – ақылмен не оймен түсінү.

Инсан (араб.) – адам, адам баласы.

Набаттәр (араб.) – есімдіктер.

Шафғат, сәхәрімен (араб.) – көмектесу, бірін-бірі корғау өнері.

Ғадаләт заһир (араб.) – ашық, айқын, әділлік.

Мархамат (араб.) – жанашу, жақсылық іс жасау.

Тәфаккарұ фиғла (араб.) – тәнір туралы ойлану.

Хадис шариф (араб.) – хадис, әңгіме.

Инналаһу йұхиббул мұкситин (араб.) – Шынында да Құдай әділ адамдарды сүйеді.

Әтәмурұн әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу... (араб.) – Адамдар жақсылық пен иманшылыққа табынады, сонынан ереді, өйткені Алла да жақсыны сүйеді.

Уәлләзинә әмәнү үәғәмилу... (араб.) – Адал жүрүшілердің және жақсылық жасаушылардың орны ұжмақта (жәнәтта) және олар мәңгі (өмір сүреді).

Ғамалус-салих (араб.) – жақсылық іс, ігі іс.

Уа әммәлзина амәнү... (араб.) – Ал, адап жақсы іс атқаратын адамдар оларға берілген жақсылықты (қайрымдылықты) толық қайтарады, өйткені Құдай залымдарды сүймейді.

Зидды (араб.) – қарсы, қарана-қарсы.

Ғадаләт рағғат (араб.) – жоғары әділет, әділліктікіті жоғары үстаяу.

Мән-лә хаяун лаһу үелдиманун лаһу (араб.) – Кімде-кімнің үяты болмаса, соның иманы да жоқ.

Мұғамәла (араб.) – қарым-қатынас, араласу, катысу.

Хұлық (араб.) – мінез, құлық.

Халлак (араб.) – жаратушы.

тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызығанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін құшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғибыққа, қалың орманға қорғалатып, ھәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас құнінде, кішкене үақытында шафғат, сәхәріменен бастанын байлап, қамқор қылып қоймақтығы – адам баласына өсіп-өніп, тенденциалық емес, бәлки, адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Жә, бұл хикметтерінің һәммасын ھәм мархамат, ھәм ғадаләт заһир түр екен. Біз ортамызда бұл мархамат, ғадаләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін мұслим болғанда, алла тағалаға тәслім болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі ай мен құннен артық мағұлым тұрган жоқ па? Фигылы құданың ешбірін де қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұттаймыз, бұл қиянатшылық емес пе? Қиянатшылыққа бір қарар тұрган адам – я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман. Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны қебі білмейді. «Тәфаккарұ фиғла иллаһи» деген хадис шарифтің «инналаһу йұхиббул мұкситин» деген аяттарға ешкімнің ықыласы, қөнілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ. «Әтәмурұн әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йұхиббул мұхсин», «уәлләзинә әмәнү үәғәмилу салихати үлайна асхабул жәннәти ھәм фиһа халидун» деген аяттар құранның іші толған ғамалус-салих не екенін білмейміз. «Уа әммәлзина амәнү үәғамилус саликати фәйуәффиһим үжурәһүм үаллаһу лә йұхиббуз-залимин» аятына қарасаң, ғамалус-салих залықтықтың зидды болар. Олай болғанда ғадаләт рағғат болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы жоқ, кімнің үяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыздың салаллаһу ғалайғы үәссәлләмнің хадис шарифі «мән-лә хаяун лаһу» деген дәлел дүр. Енді белгілі, иман құр инаныш-пенен болмайды, ғадаләт үә рағғат бірлән болады. Ғамалус-салих ғадаләтті үә мархамәтті болмақ құллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Қозің құнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлки ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ұңсап, үят – бұл ғадаләттен шығады. Оның үшін ғадаләті адамның қөніліне келеді: мен өз қөнілімде халық менімен, сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәла қылса екен деп ойладап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды рой деп, сол өзі әділет те және нысал та емес пе? Ол ھәмма жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай хұлық пенен сол ойды ойлаган кісі халлақыны шүкірді неге ойламасын?

Шәкірліктен ғибадаттың бәрі туды. Енді зинһар ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һаммасы босанады. Аллаяр соғының бір фәрдәдән жұз фәрдә бижай дегені басыңа келеді. Енді біздің бастағы тағриф бойынша құдай тағалағылымды, рахымды, ғадаләтті, құдіретті еді. Сен де бұл ғылым, рахым, ғадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ: ижтиһатің шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады. Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлән болар деген, сиддик, кәрәм, ғақыл – бұл үшеуінен сиддик ғадаләт болар, кәрәм шағағат болар. Ғақыл магалұм дүр, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында алла табарака уатағала тәхмин бар қылып жаратқан. Бірақ оған рәуаж беріп ғұлдендірмек, бәлки, адам өз халінше кәмәлатқа жеткізбек жәһетінде болмақ. Бұлар – өз иждиһадің бірлән ниет халис бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң – хакімдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар. Бұл үш түрлі фиғыл құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып тұтпақты пайғамбарлар үйретті әулиелерге, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ұхрауи пайдасын ғана қүзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын үмитты. Бәлки, хисапқа алмады. Хакімдер дүниеде тиетін пайдасын сөйледі, ғибрәт көзімен қарағанда, екеуі де бірнен-бірі көп жырак кетпейді. Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, алла тағаланың сұңғатына қарап пікірлемектікіт екеуі де айтты. Пікірленбек соңы ғибраттанбақ болса керек. Бұл ғақыл, ғылым – екеуі де өзін зорға есептемекті, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл ғадаләт һәр екеуі де мархаматты, шапағатты болмақтықты айтып бүйірды, бұл рақым болса керек. Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі таһиға әр кісі өздеріне бір түрлі нәпсін фида қылуышылар деп. Яғни, пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, құллі адам тәркі дүние болып ھу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дүшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Ҳәрами, макруғи былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ніғметтеріне, онан көрмек хұзурға сұық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсанқа дұрыс па?

Сахиб ніғметке шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба? Екінші – бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ

Шәкірлік (араб.) – ризалық білдіруші, шүкіршілік айтуши.
 Зинһар (араб.) – жактаушы, қорғаушы.
 Бір фәрдәдән жұз фәрдә бижай – бір адамнан жұз адам қолайсыз жағдайда (бижай – жәйісіз, қолайсыз).
 Әфәрдун (араб.) – адам.
 Ижтиһат (араб.) – ықжанат, талапкерлік, ізденүшлік, ғылымға талпыну.
 Инсаният (араб.) – адамгершілік, адамзат ілімі, адамзат табигаты.
 Жәуанмәрт (парс.) – ізгі, жақсы, кен пейілді.
 Хаслат (араб.) – сипат, түр, қасиет.
 Сиддик (араб.) – шындық, шын.
 Кәрәм (араб.) – жомарт, ак пейіл.
 Ғақыл (араб.) – ақыл, ақылдылық, данаалық.
 Тәхмин (араб.) – шама, шамасы.
 Рәуаж (араб.) – тарату, өткізу.
 Жәһәт (араб.) – ынта, жігер.
 Халис (араб.) – таза, кіршікіз. Ниет халис – таза ниет.
 Ұхрауи (араб.) – о дүние (акырзаман).

Тариқат (араб.) – діни ағым, дін жолы.
 Ҳәрами (араб.) – арам нәрсе.
 Макруғи (араб.) – жиренішті, жаман. Діни ұғым бойынша жасауга болмайтын іс, әбүйірсіз іс.
 Ніғмет (араб.) – жақсы өмір, байлық, (Алланың) берген бақыты, ракметі.
 Ҳұзур (араб.) – көркею, даму, мәдениеттілік, рахатшылық. Арабтың «д» әрпі иракта «з» деп айттылады.
 Сахиб ніғмет (араб.) – байлық, дәулет иесі. Бұл жерде «құдайдың берген» деген мағынада.

Тәркі дүние (араб.) – дүниеден безген.
Ғашәрән (араб.) – 1) туыс, жақын; 2) дос, жолдас.
Мубәшәр (араб.) – Құдай жолындағы адам, дін таратушы (Мұхаммед пайғамбардың сахабалары, оның жолын колдаушылар).
Хирс (араб.) – сараптық, дүниекүмәрлық.
Нәуә (араб.) – өуестену, өуескйлану.
Арзу (араб.) – тілек, максат.
Рия (араб.) – екі жүзділік, көз бояушылық.
Қағар тұрып (араб.) – шешім қабылдау.
Надир (араб.) – сирек, асыл зат, сирек кездесетін қасиет.
Фитнә (араб.) – көтеріліс, қарсылық.
Гарафта (араб.) – Арафа (таудың аты). Зұлт-Хиджжа айының 9-күні. Бұл күнде қажыға барғандар Арафат тауына шығады.
Ғылым заһири (араб.) – шынайы ғылым.
Нақлия (араб.) – дәстүрлі ғылымдар.
Тәффаккору фи әла-иллаһи (араб.) – ұлы Алла туралы ойлану.
Бинаән (араб.) – негізделген.
Сүнғат (араб.) – жақсы іс.
Саниғ (араб.) – жақсылық жасаушы, жаратушы.
Мағшұғлық (араб.) – сүйгенді.
Мұнәсібәтсіз (араб.) – байланыссыз, карым-катаинас, туыстық.

болып кету де хаупі бар, уә кәпірлерге жем болып кету де, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек. Егерде бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Рас болса, һеммаға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма, һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жүрттә ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі – хақикат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ. Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние емес еді, ғашәрән – мұбәшәрәдан қазірет Госман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сағид бин Әбүдәс үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданып ижтиһадым шала қалады деп, бойына сенбегендік; я хирс дүниеліктен қауымның көңілін сүйтпак үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылып, мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан әрбір арзу нәпсіден сүйніп, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жүртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол – бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз, жеңілдіксіз бір қарар тұрып іздең ғана кісі істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир, бұған ғылымның да зоры, сиддик, қайраттың да зоры, махаббаттың халлақна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы – қыын-ның қыны, бәлки, фитнә болар.

Басына һәм бір өзіне өзгешелік бермек – адам ұлын бір бұзатын іс. Әрбір наданның бір тариқатқа кірдік деп жүргені біз бұзылдық дегеніменен бір болады. Ҳакім, ғалым асылда бір сөз, бірақ Гарафта басқалар дүр. Дүниеде ғылым заһири бар, олар айтылмыштарды жазылмыштар, оны нақлия деп те айтады. Бұл нақлияға жүйріктер ғалым атанады. Құдай тәбәрака уа тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәффаккору фи әла-иллаһи деген хадиске бинаән бұл сұнғати құдадан ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тиょ жоқ, бәлки, сұнғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғ ғашықтық шығады. Құдай тәбәраканың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-мағшұғлыққа халик бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз, алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббатпенен ғана елжіремекті құдага ғашық болды дейміз. Олай болғанда хикмет құдага пенде өз ақылы жетерлік қадірін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге ҳакім ат қойды. Бұлар ҳақ бірлән батылды айырмакқа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һеммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-кулкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат

бұларға екінші мәртабада қалып, бір ғана хақты таппак, әрбір нәрсенің себебін таппақпенен ләззаттанады.

Адаспай тұра іздеген хакімдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің қазығы – осы жақсы хакімдер, әр нәрсе дүниеде бұлардың истихражы бірлән рауаж табады. Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі, ләкин осы хакімдердің жасаған, таратқан істері. Әд-дүния мәзрәгәтул-ахирет дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол. Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым. Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди көсіп қылады. Хакімдердің ғақияты бірлән жетсе, иман якини болады. Бұл хакімдерден мұрат – мұсылман хакімдері, болмаса ғайри діннің хакімдері – әғәрше фатлубни тәжиду-ни делінсе де, дүниенің һем адам үғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар. Бұлардың көбі – иманның жеті шартынан, бір алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мұнқір болып, таҳқиқтай алмағандар. Егер бұлар дін үстазымыз емес болса да, дінде басшымыз құдайдың елшісі пайғамбарымыздың хадис шарифі, хайру һ-нас мән یанғагу һ-нас деген. Бұл хакімдер үйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақтың, яғни электрияны тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, уахсусан адам баласының ақыл-пікірін үстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нағиғлық болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дау жок.

Бұл заманның молдалары хакім атына дүшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки, бұзық фиғыл, әл-инсан ғәдду ләма жәһилгә хисап. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөз баҳас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жүртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі заарлар хасил қылады «хай-хой!» менен, мақтанменен қауымды адас-тырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәһил түгіл, жәһилләр кібік талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір нысапқа қайтысын һем ғибраттансын. Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген нысап, құр өзімшілдік һем әр өзімшілдік – адам баласын бұзатын фиғыл. Растьың бір аты – хақ, хақтың бір аты – алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны үғып, ғадаләтпен тәптештеуге керек. Мұндағы фиғылдардан күпір қаупі де бар. Және пайғамбарымыз салаллағы ғалайғы үәссәлләм «акыр заманда бір жылдық бір күн болар» дегенде сахаба-и кәрәмлар «бұл бір жылдық бір күнде намаз нешеу болар» деп сұрағанда: оның патуасын сол заманың ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып

Фиғыл пәнде (араб.) – адам ісі деген мағынада. Истихраж (араб.) – шығару, алу.

Рауаж – таралу, айналым. Әд-дүния мәзрәгәтул-ахирет (араб.) – дүние – ахиреттің егіндігі (бұл дүниеде жасалған иғлікті іс ақиретте жеміс болады деген мағынада).

Иман якини (араб.) – шын, нақтылы, шының сенім. Фатлубни тәжидуни (араб.) – талап қылсан табасын (мені).

Мағрифат (араб.) – тану, білу. Мұнқір (араб.) – карсы болу, сенбеу.

Хайру һ-нас мән یанғагу һ-нас (араб.) – адамның жақсысы – адамға пайда келтірген адам.

Уахсусан (араб.) – әсіресе, ерекше. Нағиғ (араб.) – пайдалы, өнегелі іс.

Әл-инсан ғәдду ләма жәһилгә хисап (араб.) – адам жаманшылыққа ауып тұрады (адам да акымақ сияқты болады).

Хасил (араб.) – нәтиже, корытынды.

Жәһил (араб.) – надан, шала оқыған.

Жәһилләр кібік (араб.) – надандар сияқты, надан, оқымаған, шала оқыған. Бұл жерде араб сөзіне -лар, -лер көптік жалғауы және кібік деген татар сөзі жалғанған.

Күпір (араб.) – діннен шығу, дінді бұзу.

Сахаба-и кәрәмлар (араб.) – Мұхаммед пайғамбардың қадірлі әріптестері – Мұхаммед пайғамбарды қолдаушы сахабалары, қадірлі, сүйікті рухани әріптестері.

Тәхсилғулум (араб.) – үйрену, жетілу, білім жинау.

Ғұсмания – бұрынғы Түркия патшалығы.

Харбия (араб.) – соғыс мектебі.

Рушдия (парс.) – білім беру мектебі, кәмелеттік жетілдіру.

Мағишағ (араб.) – тіршілік.

Тасир (араб.) – әсер.

Мәғмур (араб.) – әлем.

Ихсан (араб.) – жақсылық, ігі іс.

Тамғылы (араб.) – 1) тілек, сұрамсақтану; 2) сараң болу, дүниекүмарлық, тоғымсыздық.

Шарғы (араб.) – діни зан. Муағиф (араб.) – үйлесімді, сәйкес.

Хусусан (араб.) – әсіресе, тілті.

Фитнә (араб.) – бұліншілік, бұзық, кателесу.

Хұқім (араб.) – үкім, мағына, анықтама, түсінік.

Әхіт тарикат (араб.) – дін жолындағы адамдар.

Мұхал (араб.) – мүмкін емес, екі талай, орындалмайтын іс (абсурда).

Ниһаятсыз (араб.) – шеккіз, өлшеуесіз.

Тағырып хасил (араб.) – жақын нәтиже, үкссас, жақын корытынды.

Хас (араб.) – ерекше.

карасан, замана өзгеруімен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады. Бұл күндегі тәхсилғулум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда мектеп харбия, мектеп рушдиялар салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзак жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ баҳастар бірлән күнін өткізіп, магишағ дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, ешбір харекетке лайықты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндағы ессіздердің насиҳаты да тасирсіз болады.

Дүниенің мәғмурлығы бір түрлі ақылға нұр беріп тұратуғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетін де болады. Бәлки, дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен зарарлы надандық, ол құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасады бірлән малға махаббатын аударған дүние болмаса, ихсанда қолым қысқа болмасын деп ھәм өзім біреуге тамғылы болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз ғылымды сатып, мал ізdemек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпаз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттән шықпасын, шарғыға муағих болсын. Адамға хәлінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Моллалар тұра тұрсын, хусусан бұл заманның ишандарына бек сақ болындар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хұқім шарифтты таза білмейді, көбі надан болады. Оナン асып өзін-өзі әніл тарикат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздыруышылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ.

Енді білініздер, ей, перзенттер! Құдай тағаланың жолы деген жол алла тағаланың өзіндегі ниһаятсыз болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса – өзің ниһаяттысың, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырган орныма ағып келе берсін деген ол не деген нысал? Не тұрлі болса да, я дүниеннен, я ақылынан, я малынан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – құданың жолы. Ол ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғынды берік бастың, ниһаятсыз құдаға тағырып хасил болып хас езгу құлдарынан болмақ үміт бар, өзге

жолда не үміт бар? Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін тұзетпек, жүріс-тұрысын тұзетпек болады да, мұнысын өзіне бар дәулет біледі. Бұл істерінің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып, бір ақылы көзіндегі ақымақтарға «бәрекелді» дегізбек. «Осындаі болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындаі бола алмадық» деп қүйінер, мұнан не пайда шықты? Сыртқа қасиет бітпейді, алла тағала қарайтұғын қалыбыңа, боямасыз ықыласыңа қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылық сүймектікпен өсер.

Құдай тағала дүниені кәмалатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өңсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды – өуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңдан келгенінше достық мақамында болмақ. Кімге достығың болса, достық шақырады. Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ.

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі! Әуелгісі – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады.

Екіншісі – өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі – қастық қылмақ, қор тұтпак, кемітпек. Олар дүшпан-дақ шақырады.

Нәм өзі өзгеше тұтатын демектің түбі – мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Соңан қашпак керек: өуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дүшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық – адам баласының дүшпаны. Адам баласына дүшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады.

Бұлардың емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадаләт ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы

Мақам (араб.) – 1) жағдай, қарым-қатынас; 2) орын; 3) дәреже, қадір-қасиет, мағына.

Мұқтәди (араб.) – еру, бағыну, күлшылық ету.

Бина (араб.) – негіз, тірек.

Тағат (араб.) – бағыну, тыңдау; тәртіп, күлшылық ету.

Тәклиф (араб.) – жұмыс арту, міндеп, борыш, енбек, дәстүр.

Fayam (араб.) – көпшілік халық, жәй халық.

Ижтиһад ләзім (араб.) – талап ету керек, көнілмен енбек ету керек. Қасд (араб.) – максат, ниет, ой арнау.

Салаллаһу ғалайһи үәссәллам (араб.) – Алла саған иғтілек тілең, сәлемінді қабыл алсын (амандасын).

Иннама-л-ағмал, бин-ниет (араб.) – шынында енбек ниетке (мақсатқа) негізделеді.

Таһарат (араб.) – тазалық, намаз алдындағы жуыну. Занир (араб.) – анық, сыртық, сырттай.

Батин (араб.) – ішкі, көрінбейтін, жабық.

Ғибадат – табыну, қызмет ету, сыртау.

Хас (араб.) – ерекше, арнайы, меншікті.

Ишаралат (араб.) – нұсқау, көрсету.

Шұрғұ (араб.) – бастау, кірісу (бір нәрсеніне істі бастау).

Истинжка (араб.) – жуыну, тазалану, есіреле түзге отырғаннан кейін тазалану.

Мәсіх (араб.) – дәрет алғаннан кейін мәсінін үстінен сұлы қолмен сұрту. Сағ (араб.) – таза, шынайы.

Ағзалар (араб.) – мүшеслер. Бұл жерде ирак диалекті бойынша ағда сөзі ағза деп айтылған.

Салауат (араб.) – намаз, дұға.

болсын... Ол білім, ғылымы құдага мұқтәди болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәллітті бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина қылыш, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңден бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки, бұларсыз тағат тағат та емес.

Белгілі, құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғаям былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһад ләзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи үәссәлламнің ҳадис шарифі «иннама-л-ағмал, бин-ниет» деген. Енді ниет еттіңіз таһарат алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынан қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батиңыңыз таза болмағы әуелі иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздары ғибадат – батиңыңыздары иманның қөлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмайна көрік үшін бүйірылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, құңғарттенеді, бәлки, сөну хаупі де бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың ішкі сырын ескермей қылса, соны қылыш жүріп, иманы сөнер деген.

Менің хаупім бар, олар хас осы ғибадат екен, құданың бізге бүйірганы, біз осыны қылсақ, мұсылмандық қәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат құзетшісі еді. Жә, құзетші құзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмадын қасд қылса, ол не құзет? Құзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат құзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе? Ей, ишараттан хабарсыздар, қара! Бұл ғибадаттан бір үлкені – намаз, ол намаздан әуелі таһарат алмақ, онан соң намазға шұрғұ қылмақ, ол таһараттың алды истинжка еді. Мұны бір берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіхпенен бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді. Истинжада ...іңізді жуасыз, сіздің ...іңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Онымен сезімді тазалыққа іргендігінді қәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімнің сағлығының соңында халық көрер, сыртымды да пәк етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз.

Енді намаздың аты – салауат, дұға мағынасында деген:

Аяқта, мойында болған мәсхлар – ол жумақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз – егер алла тағаланы жоғарыда деп, мәкән исфат етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық болдым, яғни дүние әүесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты*.

Онан соң қиямда тұрып қол бағламак – құл қожа алдында тұрмак – бұқара патша алдында тұрғаннан артық алланың қадірлігіне өзінің ғажиздышына ықрарының беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыбылаға қарамақ – әрине, құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дүғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты.

Онан соң кира әт, яғни сурәти фатиха оқисың, мұнда бірақ сөз үзарады. Ол фатиха сүресінің мағыналарында көп сыр бар.

Рұқұғ бас үрмак – алдында құда хазірге үқсас, ол да ишарат.

Сәжделер – әуелі жерден жарапанына ықырары, екіншісі – және жерге қайтпағына ықырары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықырарының ишараты.

Қағадат ул-ахири – дүғаның ақырында аллаға тахият, одан тәшәһіуд, одан салауат, пайғамбарымыз саллаллағы ғалайғы үәссәлләмге айтпак үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни алла тағаладан не тілеп дүға қылдыңыз. Ол дүға қазинасы құллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?

Мәкән исфат (араб.) – орнын бар деп түсіну, қабылдау. Жоғарыда Алла тағаланың мекенін бар деп қорытындылау.
Ғарық (араб.) – бату, шому.

* Ескертү: Бұл жерде сөнғы сөзі 40-жылғы баспа-мен салыстырганда кате жазылған (Мухаммед пайғамбардың есімі атапанан соң айтылатын құрметтеу сөйлемі).

Қиям (араб.) – намаз оқығанда түрекеп түрү.

Қадір (араб.) – құдірет, құшті, қадірлі.

Ғажиз (араб.) – әлсіздік. Бұл жерде басқаша да аударуға болады. Мысалы, ығжаз – қол жетпейтін ерекше күш.

Ықрар – мойындау, түсіну.

Зират – бару, қажыға ба-ру, бұл жерде Мекке, Медине деген мағынада.

Кира әт (араб.) – оку.

Сурәти фатиха (араб.) – фатиха сүресі (Фатиха – құранның бірінші сүресі).

Рұқұғ (араб.) – намаз оқығанда тізеге қол қойып енкею, тізе бүгү.

Сәжде (араб.) – намаз оқығанда маңайын жерге тигізу.

Қағадат-ул-ахири (араб.) – намаз бітерде соңғы отыру.

Тахият (араб.) – сәлемде-су, құттықтау.

Тәшәһіуд (араб.) – қуәлік беру. Бұл жерде Құдайға құлшылық етудің соңғы сөзін айту.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы тәмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар еken. Ендігі жүрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы құнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа үқсамайды, шайтан-дышқа тартып барады. Жүрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десен, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кіслер болады еken. Қош-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады еken. Өзге қара жүрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді еken. Ол ел басы мен топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды еken. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болса, манар тауға сыймассың, басалқаныз бар болса, жанған отқа құймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады еken. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды еken. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі – намысқорлық еken. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды еken, жанын салысады еken. «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетірер» деп, «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Кәнеки, енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылдық. Ендігілердің достығы – пейіл емес, алдау, дүшпандығы – кейіс емес, не құндестік, не тыныш отыра алмағандық.

1897

КҮРКҮНШЫ СӨЗ

Зинһар, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бері бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыйбал-сыйбал, қайтып келген соң сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыйбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң сүйк тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы тоý, топыракты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

Бәйгеге ат қоссан, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесінә өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтұғыны қалай?

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алышпайды. Кейір антүргандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсен, оған сенің бір дүшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дүшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егерде жетілсе, бағанағы досына бір бітімі жоқ дүшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жүрт ақыл айтарлық кісіні ізден таба алмайды. Қылышының қылышығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының берін де айдал келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдал жіберетұғыны қалай?

Зинһар (парсыша) –
абайла, байқа.

Тыныштық іздең таба алмай жүрген жүрт тыныштық көрсө, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге наnbай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей үйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?

1897

ҚЫРЫҚ ЕКІНШІ СӨЗ

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретүғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз андып, құлық, сұмдықпенен адам аздырмак үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүргүре құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. Пыш-пыш кеңестен қалып, бір ауылға барып, құлық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржыңдасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десен, халыққа әдет жол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім», «білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбандауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз андып, тамақ андып, ел кезуге салынады.

Бұл күндеғіге байлық та мақтан емес, ақыл, абұйыр да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу – мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желекпелеу, мақтансақ байларды: «сіз айтсаныз, отқа тұсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді, бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлессе, «мұны қайтеміз?» – деп бағанағы антүрганмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілденіп, карағанда жалғыз өзім болсам еken дейтүғын ниетімен және де ақылдасар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп ойлад: «Ой, тәнір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана құлық қой, бұл мына құлық қой» деп, «оган бүйдей салсаң болмай ма?» деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтүғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтүғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай түрган соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антүрган бағанағы байға: «Мен айтпап па едім, онықі құлық сөз деп, міне, көрдің бе?» – деп, екіншіде тырп етпейтүғын қылайп алады. Ендігі жүрттың ақылы да, тілеуі де, харекеті де – осы.

1898

КЫРЫК ҮШІНШІ СӨЗ

Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили, қайсысы кәсиби – оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы – жибили, үйкітамақта соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, бұлардың да басы – жибили. Ақыл, ғылым – бұлар – кәсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен іскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көнілге түседі. Ол көнілге түсіруши бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көнілде суреттемек. Ол – жаның жибили қуаты дүр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көнілге жақсы әсер хасил болып, жаман нәрседен көнілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам ұлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз калса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-мәз нәрсе болмаса, ұлken ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол – көп жиганы бар адам: сынап, орындысын, орынсызын – бәрін де бағанағы жиган нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз. «Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек – құдай тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл – ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсенді ескерме, есіне сақтама деп пе? Ойын-құлқімен, ішпек-жемек, үйкітамақпен, мактамен әүре бол да, ішіндегі қазынаңды жоғалтып, хай-уан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибили болмаса да, талап – жибили. Талап берген адам ақылды тапты, талабы жоқ кісі таба алмады», – дейді. О да бекер. Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдыrsa, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсөн, күнде асады. Көп заман тексермесөн, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткенінді білмей қаласын. Қай жоғалған өнер: «ал, мен жоғалдым» деп, хабар беріп жоғалады. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуынан қынырақ тиеді.

Жан қуаты дейтүғын қуат – бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйығызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып, ішке

Жибили (араб.) – -
кен касиет.
Кәсиби (араб.) – -
талған, енбек-е-
ған.

Арзу (араб.) – - .
сат.

Хасил (араб.) – -
корытынды.

салғанын, соның тамырын берік ұстап түруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтүғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам үғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша «подвижной элемент» деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдін, не есіттің, әрнешік білдін, соны тездікпенен үғып, үққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оку онды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, «Әй, әттеген-ай. Үйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның.

Біреуін орысша «сила притягательная однородного» дейді. Ол – бір нәрсені естіп, көріп білдін, хош келді, қазір соған үқсағандарды тексересін. Түгел үқсаған ба? Яки бір ғана жерден үқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскең жері бар нәрселердің бәрін ойладап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарлаңып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакұнемдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойына жайылады, тез үміттырмайды. Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсан, жүректің айнасы бұзылады, яқындық, я құңғарт көрсетеді. Енді ондай нәрседен онды үгым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәүлет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесен, сақтай алмаушы едің ғой. Соған үқсаған іштегі жан қуатыменен жиган нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесен, бақпасаң – айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса – жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, құлмек, көніл көтермек, құшпак, сұймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмак, алданbastық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесен, соның қүйігін бір тартасың» деген. Баз махфи олмая ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни «сила

Баз махфи олмая (араб.-парс.) – ашық болу, құпия болмау.

притягательная однородного» бірлән «подвижной элемент» – бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, құллі пайда да бұлардан шығады, уа құллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетүғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды тұбегейлекендे жақсы нәрселерді тұбегейледіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетүғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек. Пайда, залалды айыратуғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатыбірлән мұны тоқтатып болмайды. Нәм ақыл, һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асау ат, жүгендің тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма – құдай білсін, әйтесінде әртүр жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше.

ҚЫРЫҚ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы – талапсыз. Талап қылышылар да неше түрлі болады. Ңәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Ңәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі, тұrlаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көніл іздең тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелдіні» оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздең, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтұғын, «Малдының беті жарық» дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көніл жиіркенетұғын іс. Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сүм атанамын деп, сол харекетте жүр. Әрқайсысы қазаққа яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі бұлдамақ та болып, басына «косыным бірсыптыра елеу азық болар» деген талаппенен қылып жүр. Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды дағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың өз бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып ізденген талап емес. Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді. Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабынды қыла бер, көкіректі тым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Еңді осыған қарап, қайдан оқып, біліп, ұмтылған талап екенін білерсін.

ҚЫРЫК БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі – неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қызып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғадаләт, махаббат құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетүғын пандеміз. Сол махаббат пен ғадаләтке қарай тартпакпыз, сол алла-ның хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады. Инан-дым, сендім демек инандырамын, сендеремін деген емес.

Адамшылықтың алды – махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың ке-рек емес жері жоқ, кіріспейтүғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар. Бұл ғадаләт, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақыл. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жарапып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

1898

МАЗМҰНЫ

3. Ахметов	
АБАЙ ТУРАЛЫ СӨЗ	7
ӨЛЕҢДЕР	
«ӘСЕМПАЗ БОЛМА ӘРНЕГЕ»	
«Ғылым таппай мақтанба»	21
«Интернатта оқып жүр»	23
«Жасымда ғылым бар деп ескермәдім»	25
«Әсемпаз болма әрнеге»	25
«Көленке басын ұзартып»	26
Оспанға («Жайнаған туың жығылмай»)	27
«ЖЕЛСІЗ ТҮНДЕ ЖАРЫҚ АЙ»	
Жазғытұры («Жазғытұры қалмайды қыстың сзызы»)	29
Жаз («Жаздығұн шілде болғанда»)	31
Күз («Сүр бұлт түсі сүйк қаптайды аспан»)	32
Қыс («Ақ киімді, денелі, ақ сақалды»)	33
«Желсіз түнде жарық ай»	34
«Қансонарда бүркітші шығады аңға»	34
«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай»	36
«Көк ала бұлт сөгіліп»	37
«АЙТТЫМ СӘЛЕМ, ҚАЛАМ ҚАС»	
«Фашықтың тілі – тілсіз тіл»	39
Жіргіт сөзі («Айттым сәлем, қалам қас»)	39
«Көзімнің қарасы»	40
«Жарқ етпес қара көнілім не қылса да»	43
«Ұсытқан, сұытқан»	43
«Қызыарып, сұрланып»	44
«Мен сәлем жазамын»	45
«Қақтаған ақ күмістей кең мәндайлы»	46
«Жастықтың оты, қайдасың»	47
«Қор болды жаным»	47
«Фашықтық, құмарлықпен – ол екі жол»	48
«Білектей арқасында өрген бүрим»	49
«Сен мені не етесің?»	49
Қыз сөзі («Қиыстырып мақтайсыз»)	51
«ӨЛЕҢ – СӨЗДІҢ ПАТШАСЫ, СӨЗ САРАСЫ»	
«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы»	55
«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»	57
«Құлактан кіріп, бойды алар»	58

«Өзгеге, көңілім, тоярсың»	59
«Базарға, карал тұрсам, әркім баар»	60
«Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа»	60
«Адамның кейбір кездері»	61
«Құр айқай бақырған»	62
«КӨК ТҰМАН – АЛДЫҢДАҒЫ КЕЛЕР ЗАМАН»	
«Сенбе жүртқа, тұрса да қанша мактап»	65
«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас»	65
«Жүргегім, ойбай, соқпа енді!»	65
«Лай сұға май бітпес қой өткенге»	66
«Өлсө өлер табиғат, адам өлмес»	67
«Тоты құс түсті көбелек»	67
«Көк тұман – алдыңдағы келер заман»	68
«Сүрғылт тұман дым бүркіп»	69
«Есінде бар ма жас күнің»	69
«Балалық өлді, білдің бе?»	70
«Сағаттың шықылдағы емес ермек»	70
«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын»	71
«ТҰЛПАРДАН ТҰҒЫР ОЗБАС ШАБЫЛСА ДА»	
«Болыс болдым, мінекі»	73
«Сабырсыз, арсыз, еріншек»	76
«Мәз болады болысың»	79
«Байлар жүр жиган малын қорғалатып»	80
«Бай сейілді»	81
«Бойы бұлған»	82
«Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да»	84
Рахымшалға («Сұлу аттың көркі – жал»)	84
«Құшік асырап, ит еттім»	84
«Адам – бір бок көтерген боктың қабы»	85
«КӨҢІЛІМ ҚАЙТТЫ ДОСТАН Да, ДҮШПАННАН Да»	
«Қалың елім, қазағым, қайран жүртүм»	87
«Картайдық, қайғы ойладық, үйқы сергек»	87
«Картайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман»	89
«Көңілім қайтты достан да, дүшпаннан да»	91
Серіз аяқ («Алыстан сермен»)	92
«Ішім өлген, сыртым сау»	97
«Жүргегім менің қырық жамау»	98
«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»	99
«Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма?»	102
БАЛЛАДА	
«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»	105

ПОЭМАЛАР

Ескендер	108
Масғұт	114

АУДАРМАЛАР

A. С. Пушкиннен

Онегиннің сипаты («Жасынан түсін билеп, сыр бермеген»)	122
Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ – қайттім білдірмей»)	123
Онегиннің Татьянаға жауабы («Танғажайып бұл қалай хат»)	125
Онегин сөзі («Хатынан жақсы үғындым сөздің бәрін»)	127
Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Күп білемін, сізге жақпас»)	129
Татьяна сөзі («Тәнірі қосқан жар едін сен»)	131
Ленский сөзінен («Барасың қайды, қайды, болмай маган»)	132
Онегиннің өлердегі сөзі («Жарым жақсы киім киіп»)	133

M. Ю. Лермонтовтан

«Кен жайлай – жалғыз бесік жас балаға» (түпнұсқасы Ф. Шиллердікі)	134
Бородино («Айтшы, аға, неғып жеңілдік»)	134
«Әм жабықтым, әм жалықтым»	135
«Ал, сенейін, сенейін»	135
«Көнілім менің қаранды. Бол, бол, ақын!» (түпнұсқасы Дж. Байрондікі)	136
«Қаранды түнде тау қалғып» (түпнұсқасы И. В. Гетеңікі)	136
«Өзіне сенбе, жас ойшыл»	136
«Қайтсе женіл болады жұрт билемек?»	138
Тұтқындағы батыр («Қаранды үй терезесі – тұтқын орны»)	138
«Рахат, мені тастап қоймадың тыныш»	139
Ой («Қарасам қайғыртар жұрт бұл заманғы»)	139
Қанжар («Сүйкімді болат қанжар, тұрсың жайнап»)	141
Альбомға («Сал демеймін сөзіме ықыласынды»)	141
«Босқа әүре боп келдің бе тағы мұнда?»	142
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	144
Дүра («Өмірде ойға түсіп кем-кетігің»)	144
Қасиетті дүра («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)	145
Теректің сыйы («Асая Терек долданып, буырқанып»)	145
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	146
Шайтан («Мұнлы шайтан – құдайдың қуған жаны»)	147
Жалау («Жалғыз жалау жалтылдап»)	148
Жартас («Қонады бір күн жас бұлт»)	149
«Көнілдің күйі тағы да»	149
«Күндей уақыт итеріп»	149
«Асая той, тентек жиын, опыр-топыр»	150

A. Мицкевичтен

Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі («Дүрілдеген нажағай»)	151
---	-----

И. А. Крыловтан

Емен мен шілік («Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті»)	152
Қазаға ұрынған қара шекпен («Қорасына бір байдың»)	153
Жарлы бай («Жаман үйде жалғыз шал»)	155
Есек пен бұлбұл («Тойған есек шөпті оттап манайдығы»)	157
Қарға мен бұркіт («Кой жайылып жаздығұн»)	158
Шегіртке мен құмырска («Шырылдауық шегіртке»)	159
Әншілер («Көршіні көрші шақырды»)	161
Ала койлар («Бір таудағы хайуанды бір арыстан»)	161
Қарға мен тұлкі («Жұрт біледі, құледі»)	163
Қарға мен тұлкі («Боқтықта талтандап»)	164
Бақа мен өгіз («Қарасан, тым-ак, көп»)	165
Піл мен қанден («Көшеден піл жетелеп біреу жүрді»)	167
Есек («Қырық-елу қос бір жерден»)	167

В. А. Крыловтан

«Мен көрдім ұзын қайың құлағаның»	169
-----------------------------------	-----

Я. Полонскийдем

«Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы»	170
--------------------------------------	-----

И. А. Буниннен

«Қорқытпа мені дауылдан»	171
--------------------------	-----

ҚАРА СӨЗДЕР

Бірінші сез	174
Екінші сез	175
Үшінші сез	176
Төртінші сез	178
Бесінші сез	179
Алтыншы сез	180
Жетінші сез	181
Сегізінші сез	182
Тоғызыншы сез	183
Оныншы сез	184
Он бірінші сез	186
Он екінші сез	187
Он үшінші сез	188
Он төртінші сез	189
Он бесінші сез	190
Он алтыншы сез	191
Он жетінші сез	192
Он сегізінші сез	194
Он тоғызыншы сез	195
Жиырмасыншы сез	196

Жиырма бірінші сөз	197
Жиырма екінші сөз	198
Жиырма үшінші сөз	199
Жиырма төртінші сөз	200
Жиырма бесінші сөз	201
Жиырма алтыншы сөз	203
Жиырма жетінші сөз	204
Жиырма сегізінші сөз	207
Жиырма тоғызыншы сөз	208
Отызыншы сөз	209
Отыз бірінші сөз	210
Отыз екінші сөз	211
Отыз үшінші сөз	213
Отыз төртінші сөз	214
Отыз бесінші сөз	215
Отыз алтыншы сөз	216
Отыз жетінші сөз	218
Отыз сегізінші сөз	220
Отыз тоғызыншы сөз	232
Қырқыншы сөз	233
Қырық бірінші сөз	235
Қырық екінші сөз	236
Қырық үшінші сөз	237
Қырық төртінші сөз	240
Қырық бесінші сөз	241

**Әдеби-көркем басылым
«Жетінші сөз» сериясы**

Абай Құнанбайұлы

**ӨЛЕҢДЕР
ПОЭМАЛАР
АУДАРМАЛАР
ҚАРА СӨЗДЕР**

Құрастыруышы Герольд Бельгер
Кітапты безендіруде Евгений Сидоркиннің
суреттері пайдаланылды

Серияны көркемдеген Андрей Таловиков

Редакторы Б. Төлегенова
Көркемдеуші редакторы Ж. Болатаев
Техникалық редакторы А. Соколова
Компьютерлік беттемесін жасаған Қ. Бақбергенов

ИБ №8501

Теруге 10.10.2002 тапсырылды.
Басуға 21.03.2003 қол қойылды.

Пішімі 84x108 1/16.

Қаріп түрі «BKS GillSans».

Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыш.

Шартты баспа табақ 26,04 + 0,64 қосарбет.

Шартты бояулы беттаңбасы 107,25.

Есептік баспа табақ 13,4 + 1,0 қосарбет.

Таралымы 2000 дана.

Тапсырыс №297.

«Мектеп» баспасы» ЖАҚ,
480009, Алматы қаласы,

Абай даңғылы, 143.

Кітап тарату бөлімінің телефоны:
(3272) 42-19-68.

1.3601.

«Атамұра» корпорациясының
Полиграфкомбинаты,

480002, Алматы қаласы,

Макатаев көшесі, 41.

Абай Құнанбайұлы.
A13

Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер / Құрастырушысы Г. Бельгер. – Алматы: Мектеп, 2003. – 248 б. – («Жетінші сөз» сериясы).

ISBN 9965-16-174-7

«Мектеп» баспасының жаңа кітаптар сериясы өз бойымыздығы рухани бастауды сақтап, өмірдің мәні туралы ойлануға, өнер-білімге үмтүлуге үндеген Абай өсietтерін арқау етеді.

Қазақстандық белгілі жазушы, аудармашы, әдебиеттанушы Герольд Бельгер құрастырып, академик Зәки Ахметов алғы сөзін жазған Абай шығармаларының жинағы осы серияның беташар кітабы болып отыр. Өлеңдері, поэмалары және қара сөздері топтастырылған бұл басылымда ұлы ақын шығармашылығы толықтай көрініс тапқан.

«Жетінші сөз» сериясы бойынша алдағы уақытта Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы, тарихи географиясы, әдебиеті мен мәдениетін қамтитын танымдық сипаттағы кітаптар жарық көреді.

A 4702250000-086
404(05)-03

Қосымша шешіммен. – 03

ББК 84 (5 Каз.)

ISBN 9965-16-174-7

Басылымның мұліктік құқығына
«Мектеп» баспасы» ЖАҚ-ы ие

- © Гусакова С., серияның идеясы мен дайындалуы, 2002
- © Бельгер Г., құрастырылуы, 2003
- © Таловиков А., серияның көркемделуі, белгісі, 2002
- © Сидоркин Е., суреттері, 2002
- © Ахметов З., алғы сөзі, 2003

99-73

ЖЕТИНШИ СӨЗ

Қазақ халқының тарихы мен
мәдениет жөніндегі
ғылыми-көпшілік кітаптар сериясы